

МАКАР ЖИРКОВ

КЭМ, ТУКААМ, КЭЛСЭТГЭЖ

МАКАР ЖИРКОВ

Кыра уонна орто саастаах оҕолорго

Нам * 2012 с.

УДК 821.512.157-32 Жирков
ББК 84(2Рос=Яку)-5
Ж 73

*Бу кинигэм тахсарыгар көмөлөспүт бастакы аабааччыбар
Мария Ивановна Баишеваҕа уонна уолбар
Александр Жирковка махталбын биллэрэбин.*

Автор

Редактор Г.К. Эверстов
Корректор А.Я. Эверстова
Художник К.Ю. Лыткин
Компьютерная верстка В.В. Шарапов

Жирков, Макар Николаевич
Ж 73 Кэл, тукаам, кэпсэтиэх : кыра уонна орто саастаах оҕолорго кэпсээннэр / Макар Жирков. –
Нам : Нам типографията, 2012 с. – 48 с.

УДК 821.512.157-32 Жирков
ББК 84(2Рос=Яку)-5

© Жирков М.Н., 2012
© Оформление. ООО «Намская типография», 2012

ААН ТЫЛ

Бу үтүөкэн кинигэ ааптара Макар Николаевич Жирков, суруйар аата Хара Махаар, эдэр сылдьан биир көбөн кус туһунан хоһоону суруйан баран, сыаналата Күннүк Уурастыырапка ыппытыгар: «Олоҕу билэн баран суруйар буол», – диэн харда сурук кэлбит. Ол уһулуччулаах Уурастыырап эппиттэн Макар Николаевич өһүргэммэккэ, төттөрүтүн ол сүбэни ылынан, ону сыал онгостон, сааһын тухары дьон олоҕун эрэ буолбакка, үөһнөр-көйүүрдэр, араас харамайдар олохторун эридьиэстээн үөрэппитин, бэлиэтии көрбүтүн түмүгэр бэртээхэй кинигэлэри суруйан субуруттан ээр. Онон кини Уурастыырабы учууталын курдук улаханник ытыктыыр суруйааччытынан билинэр. Кырдыга даҕаны, олох диэн дьон олоҕо эрэ буолбакка, бырдахтан кубаҕа, былахыттан тайахха тийэ бары харамайдар олохторо, бүттүүн айылҕа буоллаҕа.

Биһиги үксүбүт даҕаны айылҕаҕа сырыттаһытына үөһнэри, кыыллары улаханник дьаалайдаабаппыт, баалларыгар-суохтарыгар соччо кыһаллыбакка, сорохторун оннооһор тэпсэ, өлөрө сылдьар буоллаһыт. Оттон Макар Николаевич олус кыраҕы таптыыр хараҕынан айылҕаны кэтээн көрөр, араас харамайдар олохторун, быһыыларын-майгыларын, бэйэ-бэйэлэригэр, тулалыыр эйгэҕэ сыһыаннарын, туһаларын-буортуларын тустарынан бу оҕолорго аналлаах кинигэни суруйда.

Ааптар бэйэтэ ханнык даҕаны айылҕа үрдүк үөрэҕэр үөрэммэтэх эрэри, бэйэтин билиэн-көрүүн баҕатын күүһүнэн, Аар айылҕа абылангар ылларан, айылҕа араас кистэлэннэрин, таайыллыбатах таабырыннарын таайа, быһаара сатыыр дыкки киһи. Учуонай чыына-хаана суох да буоллар, кинини айылҕаттан айдарыылаах энтومолог, зоолог, эколог, натуралист диэххэ сөп.

Айымныы оҕолорго олус өйдөнүмтүө, тийимтиэ, Сээркээн Сэһэн оҕолору кытта атах тэпсэн олон бэсидэлэһэн, сэһэргэһэн уонна сэмэйдик үөрэтэн эрэрин курдук суруллубут.

Айылҕа араас көстүүлэрин, араас харамайдарын аңардас ойуулурунан эрэ мунгур-даммакка, ааптар айылҕаны таптыырга, киниэхэ харыстабыллаахтык сыһыаннаһарга үөрэтэр. Уонна: «Эдэр ыччат дьон, Аар Айылҕаҕытын күндүтүк көрүн, туохха барытыгар ытыктабыллаахтык сыһыаннаһын. Оччоҕо Айыыгыт, Айылҕагыт сыһыана эмиэ оннук буолуоҕа. Ити курдук мин, 81 саастаах кырдыаҕас, бар дьоммор, ыччаттарбар сүбэ-ама, кэриэс-хомуруос тылбын этэбин», – диэн эппит Ньурба Маалыкайын олохтооҕо, тыыл бэтэрээнэ Егор Егорович этиитигэр кыттыһар.

Бу эриэкэс кинигэ, мин саныаһпар, детсадтарга, оскуолаларга айылҕаны үөрэтэргэ хрестоматия курдук туттуллуон сөптөөх.

Түмүгэр, ытык кырдыаҕас эдэр суруйааччыны Хара Махаары бу сыл олунньутугар Саха сирин Суруйааччыларын союһун чилиэнэ буолбутунан эбэрдэлээн туран уруйдуубун, айхаллыбын:

Ходуһаҕа киридэр эрэ
Хоһоонунан сангарар,
Үрүмэччи кэрэккэтин,
Үөнү-кыылы хоһуйар,
Абыс уонун да аастар
Ахсаабакка суруйар
Мааны-үтүө аксакалбыт,
Манана суох Махаарбыт,
Уостубакка эн суруй!
Уруй! Уруй! Уруй!

Сэки,
Саха сирин Суруйааччыларын союһун чилиэнэ

КЫРАТЫК КЭПСЭТЭН ЫЛЫАХХА

Оџолоор, аан дойдуга киһи дыктиргиир, соһуйар, сөџөр үөннэрэ-көйүүрдэрэ, кыыллара-көтөрдөрө олус үгүстэр. Сүүтүк саџа колибри диэн чыычаахтан страуска, пони диэн быычыкайкаан сылгыттан жирафаџа, слонна тийэ биһиги телевизорга эрэ көрөр харамайдарбыт бааллар.

Оттон, оџолоор, биһиги Сахабыт сиригэр итинтэн итэџэһэ суох дыкти баарын өйдөөн көрбөппүт. Бырдах, лыах, тоноџоччу, күлгэри, баџа, чыычаах арааһа, көтөр-сүүрэр, дыэ кыылын эгэлгэтэ элбэх аџай. Өйдөөн көрүүџүн эрэ, итилэр сорохторо кыһын ханна баралларый? Киһиэхэ туох туһалаахтарый? Билиэн-көрүүн баџалаахтарга ыйытык элбэх. Итинтэн эн биһикки сороџун да буоллар, билсэн көрүүх эрэ. Чэ, кыраларыттан бырдахтан саџалаан сыыйа былыыр-былыр быдан муус үйэлэргэ бу биһиги Сахабыт сиригэр баар буола сылдыбыт сэлии (мааман) диэн аарыма кыылга тийэ кэпсэтиэххэ.

Чэ, аан маннай бары билэр бырдахпыт туһунан.

БЫРДАХ

Бырдах, бырдах... Абытай даа! Эн билэр ахан үөнүн буолуо. Сайын үтүөтүн биллэрбэккэ киһиэхэ-сүөһүгэ сороџор тыыннарбат да гына, сорох-сороџу ытата да сыһар олус куһаџан үөн дии. Оо, арай кини суох буоллун, уһун күнү быһа сыгынһаџын сылдьан, күн уотугар саһарчы сиэтэн, сөтүөлээн чомполонон абыраныа да этибит дии. Үчүгэй да буолуо этэ. Ол эрээри кини баара айылџаџа олус туһалаах эбит. Бырдаџы, киниттэн итэџэһэ суох киһини эрэйдиир, харахтан-кулгаахтан арахпат наһаа куһаџан онооччуну, күлүмэни тоноџоччулар, чыычаахтар, баџалар сииллэр. Оттон кинилэри тураахтар, элиэлэр, туруйалар аһылык оностоллор.

Хоту сииктээх сиргэ бырдах олус хойуутук үөскүүр дииллэр. Онноо-џор табалар тыыналларыгар мэхэйдиир буоланнар, табалары чыыстайга үүрэллэр эбит.

Ыраах муора кытыытынан кугас былыт курдук устан көһүннэџинэ, «балык кэллэ» дииллэр үһү. Ол былыт былыт буолбатах, олус хойуу бырдах үөрэ муора үрдүнэн көтөр эбит. Ол көтөн иһэн өлөн ууга саккырыыр, ону балык батыһа сылдьан сиир. Ол балыгы балыксыттар бултууллар. Оттон балык биһиги биир сөбүлүүр аспыт буоллаџа дии. Дьэ, онон, оџолоор, бырдах барахсан баар буолан, биһиги балыгы, көтөрү сиибит. Бырдах – айылџа сорџото эбит.

КҮЛҮМЭН

Күлүмэни үгүскүт билэргит буолуо. Таһырдыа киһи этигэр олордоџуна, хаан тахсыар диэри ытырааччы. Ити үөн айаџар олус

моду бүргэс курдук дьөлө аньарга аналлаах үһүктаах тумустаах, ол икки өттүгэр ойо ыстыырга аналлаах кытаҕас курдук сыһаахтардаах. Ол бүргэһинэн дьөлө анһа-анһа кытаҕас сыһааһынан ойута ытыран сүөһү тириитин начаас дьөлөн, кэннэ эрэ көстөр гына дьөлө сиир. Сүөһү эрэйдээх кутуругунан эрэ дэйбиирдэнэн көтүтэ сатыыр. Көлүүр оһуһа, көлүүр ата иллэнэ, онно-манна күлүк сири булар кыаҕа суох буолан эрэйдэнэр. Эриэн, манган көлөнү адьас боронг, хара өгнөнүөр диэри хойуутук түһээччилэр. Оччоһуна эрэйдээхтэр ынчыктыыллар эрэ. Ытыскынан таһыйан өлөртөөтөххүнэ, күлүмэннэр сиэбит хааннара ытыскыттан таммалыыр. Оһус эрэйдээх киһиэхэ махтанан танаскын, илиигин салыыр. Күлүмэн куйааска дьыэһэ киирэн түннүккэ төбөтүнэн анһыллан күһүгүрүүрүн көрөргүт буолуо. Ону тутан ылан иһин быһа тартахха, кып-кыра араҕас өгнөөх хаппыла курдук төгүрүк баар. Туоһа эбитэ буолла? Тылгар таһайдаххына, саахар амтаннаах буолар. Элбэхтик амсайдахха, киһи өһүйээри гынар. Ити туохтан үөскүүрүн, күлүмэннэ туох туһалааһын үөрэхтэннэххинэ быһаараар эрэ. Оттон ити күлүмэни көтө да сырыттаһтарына, кууруссалар тумустарынан хап гыннаран ылан сииллэр. Онон эмиэ көтөрдөр аһылыктара буоллаһа.

САХСЫРҢА

Саахарымсах сахсырһа. Дьэ, эмиэ балыынка үөн. Остуолга ас турар буоллаһына, адьас араһпат. Ордук балыкка, эккэ мустар. Сытыйбыкка биэрэстэнэн ыраах сиртэн билэн кэлэн саахтыыр, ол аата сымыыттыыр. Онтуката олус түргэнник үөн буолан хончоннуур. Пыыпа! Сахсырһа ханна баһарар барар-кэлэр, атаһар араас микробтары таһар, ыарыыны тарһатар үөн. Былыр сахсырһа ытырбат этэ.

Биһиги 1980 с. оттуу сылдьан үүтээммитигэр бырдах наһаалаан түптэлээтибит. Түптэ буруотун бырдах тулуйбат, таһырдыа куотар. Дьэ туран, түптэлээн баран маайканан олордубут. Арай бырдах сиир аһай. Охсон көрөбүт, биир да бырдах өлбөт.

– Бай, бу түптэттэн куоппат туох ааттаах бырдахай? – дэһэбит.

– Өйдөөн көрбүппүт, кыра сахсырһалар киһи этигэр түстүлэр да, бырдах сиирини «аһый» гыннараллар. Дьиктиргээһин буолла. «Эмиэрикэлэр ыарыыны тарһатаары соруйан дьикти сахсырһалары түһэрбиттэр быһыылаах», – дэстибит.

Ити туох дьикти сахсырһата биһиэхэ эбилиннэ?! Эһиги дуу, дьонгут дуу ону билэллэр дуо?

ТАРАКААН

Аны биир куһаһан үөнү бары билэбит. Билигин ыаллар ыраастык олодор буоланнар, олус аһыйаата, мэлийдэ да диэххэ сөп. Ити олус үөрүүлээх. Ол үөн – көмүс таракаан. Оо, былыр биһиги кыра эрдэһпитинэ ити үөн наһаа элбэх этэ. Оһох үрдэ, истиэнэ быһа,

хаптаһын икки арда – барыта кини уйата буолара. Харанаҕа остуолга уоту уматтахха, куотан тыастара сып-сырылас буолара. Килиэп тоорохойун начаас сиир. Арааһа туох эрэ убаҕаһынан убатан обороро буолуо. Өлөрөр эмп күүһэ суоҕар, олорор усулуобуйа мөлтөбөр, дьэ көрүлүү сылдыбыттара.

Биирдэ нэһилиэктэн оройуон киинигэр сыыр үрдүгэр олорор ыалга күүлэйдии кэллим. Олбуорга киирэн иһэн көрбүтүм, арай суолга уһун баҕайы көмүс сап сыыйылла сытар, күн уотугар күлүмүрдүү мөхсөр. Муодарҕаан сыныйан көрбүтүм, таракааннар бэйэ-бэйэлэрин кэннилэриттэн ытырсыбыт курдук субуруспуттар. Сыыр анныттан олбуор ааныгар диэри. Бу элбэхтэрин, бу бэрээдэктээхтэрин! Эмиэ дьикти! Ити ыалларыттан тоҕо көстүлэр? Туһунан уруу-аймах батыспакка көспүттэрэ буолуо дуо? Тоҕо анаан чугастааҕы ыалларыгар барбакка, уулусса унуор бардылар? Баһылыыр-көһүлүүр таракаан баара буолуо дуо?

Ити көстүүнү кэлбит ыалбар эппиппэр, дьиэлээх киһи тахсан атаһынан тэпсэн көрбүтэ да, элбэхтэрэ бэрт буолан, kuota-kuota субуруһан дьиэтигэр ыга кэлбиттэрэ. Кэлин ыйыппыппар, дьиэбэр киирэн олохсуйан сордообуттара диэбитэ.

Ити урут көрбүтүм. Билигин олох тубуста, кирдээхтик туттан олорор ыалы түбэхэн көрө иликпин. Ити үөннэр мэлийдэхтэринэ, айылҕаҕа хоромньу тахсыбат ини.

ТОНОҢОЧЧУ

Сайылыкка сылдьан көлүччэбэ сөтүөлүүбүт. Көлүччэбит биһиги диэки өттө ньалаха бадарааннаах, хаба хаата буолунай, хардырҕаччы кэһэ сылдыабыт. Хойуутук үүммүт бөлкөй-бөлкөй оттоох. Ол отторугар ыйанан араас өгнөөх сабы бысталаан ыйаабыт курдук, быычыкайкаан тоноҕоччу сыысчааннара хатанан салгынна ибигирэһэ олороллор. Сотору-сотору улахан тоноҕоччулар көтөн кэлэн ити кырачааннары итигэстэһэллэр, туормастанар тыастара «тирк» гынан иһиллэр. Ол олорооччулар куотан көтөн хаалар өйдөрө да суох быһыылаах, көбүрээбиттэрэ да биллибэт.

Табаарыспынаан чугас остуолбаҕа түһэн олорор улахан тоноҕоччулартан биирдиини тутан ылан «дабаай, охсуһуннарыах» дэстибит да, тоноҕоччуларбытын утарыта хайыһыннардыбыт. Миэнэ арыый да кыра. Бастаан кыһамматылар. Мин тоноҕоччубун Коля тоноҕоччутугар үнүлүттүм, анараа тоноҕоччу айаҕын буолунай атта, биримээнэ төбөтүн анара айах буоларга дылы буолла да, мин тоноҕоччум төбөтүн бүтүннүү уобан кэбистэ. Иккиэн түөс түөстэриттэн атаһтарынан тирэнэн анныаластылар. Балачча буолан баран мин тоноҕоччум төбөтө туллан анараа тоноҕоччу айаҕар хаалла. Анараанны хайдах эрэ ыстыырга дылы гынар. Ол аайы туох эрэ бытархай хара саккырыыр. Сотору тоноҕоччум төбөтө мэлийдэ. Мин

кыһыйан: «Ситэри сиэ!», – диэн тоноҕоччубун үнүлүттүм. Киэн баҕайы айах тоноҕоччубун туора уопта да, түн-тан буккуйан ыстаабытынан барда. Эмиэ хара тооромостор тобуннулар. Дьэ, кытаанах аһылык буолла. Муодарҕаатыбыт, салынныбыт.

АҢЫҢКА

Сайын хонууга, тиэргэннэ ойуоккалыыр үөннэри – аһынкалары көрөргүт буолуо. Оҕо сылдьан ити аһынкалартан обургуларын икки атаҕыттан тутан олорон ытыскаар үнүлүтэ-үнүлүтэ: «Моонньоох баскын быһыам суоҕа буоллар, кулгуй-хотуолаа», – диэн дьаҕарыйдахха, өс киирбэх харанга дьүһүннээх сил курдугу айаҕыттан ытыскаар түһэрэн кэбиһэр этэ. Кураан сайын аһынка наһаа элбээччи. Алаас отун төбөтүттэн төрдүгэр диэри сиэн олус улахан ночооту онорор. От быыһыгар олорон атахтарыгар баар хатыыларыгар кынаттарын аалан араас сыбырҕас тыаһы таһаараллар. Бэйэ бэйэлэрин ыныраллара буолуо.

Аһынка кэлин өттүгэр уһун иннэ курдуктаах. Онтукатынан кырдал сир үрдүк өттүгэр буору дьөлө анһан сыммыттыыр. Ол сыммыттара итии кэмнэ сылаас буорга сытан, ситэн быычыкаайык аһынка буолан ыһыллан тахсаллар, күөх отунан аһылыктанан түргэнник торолуйаллар. Тыһыынчанан, мөлүйүөнүнэн халыг үөр буоланнар, туох баар күөҕү барытын сииллэр. Биһиги, сахалар, олус улахан, көтөр кынаттаах аһынканы тооппоор аһынка диэн ааттыыбыт. Тас кынатын иһигэр иккис чараас кыһыл кынаттаах, онтуката сып-сырдырҕас тыастаах буолар. Оҕо сылдьан күнү быһа бултаһар булдум кини этэ.

Соҕуруу дойдуларга итинник көтөр аһынкалар халыгнык үөрдээн көтөн кэлэн, күөҕү барытын сиэн хара буорунан өрүкүтэллэр эбит. Итилэри саранчалар дииллэр. Туохха да кыайтарбат издээннээх үөннэр үһү.

«Якутск вечерний» хаһыат 2012 с. от ыйын 13 күнүнээҕи нүөмэригэр саранчаны «белополосая кобылка» диэн ааттаан суруйбуттарын аахтым. Онно саранча кээмэйин 13-22,5 мм буолар диэбиттэр. Оттон, били мин бултаһар тооппоор аһынкам санаабар наһаа улахан 4 см кэринэ курдук этэ ээ. Дьэ ити кыылын аһылыгар аһара моҕус эбит. Биир саранча олобун устата 300 грамм күөх оту сиир диэбиттэр, оччобуна былыт курдук халҕаһалыы көтөр үөрдээх хас да мөлүйүөн саранча төһөлөөх оту сиирин, алааһы кураанахтыырын өйдүөххэ сөп. Өссө диэ, сыммыта хаалаах үһү. Ол иһин бу биһиги дойдубут тымныытын тулуйар, өлбөт.

Былыр биһиги аһынкалары утары дьааты туттан, дирин дьаама хаһан, онно түһэрэн охсуһа сатыырбыт да, адьас эстэн быстыбат үөннэр этилэр. Улааттаххытына, эһиги аһынканы утары охсуһар ньымалары толкуйдаан тобулуоххут диэн эрэнэбин.

ҮРҮМЭЧЧИЛЭР

Оболору, доботторбун кытта алааска ооньюу бардыбыт. От үүнэн эрэр. Сибэкки араана күөх оту кытта сиккиэр тыалтан долгулдьуна хамсыыллар. От быыһыттан биһигиттэн үргүбүт чыычаахтар «тырып» гына көтөн тахсаллар, ырааппакка окко түһэллэр, киэр сүүрэн хороҕолдьуһаллар. Араас өгнөөх үрүмэччилэр сибэккилэргэ түһээт, көстүбэт буолаллар, дөрүн-дөрүн кынаттарын сараннаталлар.

Үчүгэйкээн баҕайы үрүмэччи үрдүгэр ытыспынан саба түстүм. Үрүмэччим сирэйим аттынан көтөн тырыбынайан табыста, үөһэ-аллараа тэлээрбэхтээтэ. Хаста да холонон көрдүм да, мэлийдим. Кэтэ сылдьар чараас бэргэһэбинэн кулупаайдаан биир манган үрүмэччини таарыйан сиргэ түһэрдим. Аңаар кынатыттан харбаан ыллым. Икки кынатын бииргэ хам туттум. Илиилэрбин араарбыппар үрүмэччим көппөт. Тарбахтарбын көрбүтүм, үрүмэччим түүтэ дуу, быыла дуу сыстан хаалбыт. Үрүмэччим кыната билингинэн эттэххэ, өгө суох целлофан курдук буолбут. Үрүмэччи барахсан көтөр кыаҕа суох буолан, ытыыр курдук илигирии сытта. Ол үрүмэччини олус да аһыммытым. Онтон ыла үрүмэччини төһө да кэрэ өгнөөбүн иһин туппаппын.

Ити туох матырыйаал кынакка сыстан үрүмэччини көтүтэрэ буолуой? Оҕолоор, эһиги улааттаххытына, ити да эппиэтин булуоххут дии саныыбын.

Иккис эһигиттэн быһаартарар боппуруоһум: ырыаҕа киирбит күөрэгэй тоҕо аһыйаата, ырыата иһиллибэт буолла? Өссө кытылга киирдэххэ, чурууктаһар чөкчөҥөлөр, «чууп-чиип» дии-дии талахха тарыпынаһар чыычаахтар тоҕо чуумпурдулар? Аны билигин ньургүһуну, сардаананы наһаа туойан, ыллаан эрэбит. Балар эмиэ мэлийиэхтэрэ дуо? Оннук буолбатар ханнык!

Эһиэхэ аны биир дьикти үрүмэччи туһунан аахпыппын кэпсиим. Ол үрүмэччи аата Монарх диэн. Икки кынатын даллаттабына, кынаттарын уһуктарыгар диэри 9-10 см буолар. Кини Хотугу Америкаҕа, Канарскай арыыларга баар. Гусеницалара “ваточник” диэн олус дьааттаах үүнээйинэн аһылыктаналлар. Ол иһин ити үрүмэччилэри ханнык да үөн-көйүүр, көтөр-сүүрэр сиэбэт.

Мексика сорох оройуоннарыттан, Съерра Мадра диэн хайаларыттан олунньу-кулун тутар ыйдарга кыһынны ууларыттан уһуктубут ити үрүмэччилэр таптал үөрүүтүн билэн баран хоту, хотугулуу-илин көтөллөр. Бу көтүүнү саҕалаабыт үрүмэччилэр аара Аризонаҕа, Техаска, Калифорнияҕа эрэ тийээт, сымыыттыыллар уонна өлөллөр. Ити сымыыттар гусеница, куколка буолан, үрүмэччигэ кубулуйаллар уонна эмиэ тус хоту көтөллөр. Балар эмиэ дойдуларыгар тийбэккэ, сымыыттаат өлөллөр. Кинилэртэн үөскээбит үрүмэччилэр, дьэ дойдуларыгар тийээллэр. Ол аата бастаан көппүт үрүмэччилэр сиэннэрэ кэллэхтэрэ.

Онно эмиэ саҕа көлүөнэ үрүмэччи үөскүүр уонна атырдьах ыйыгар төттөрү көтүүнү саҕалыыр. Бу көлүөнэ урукку көлүөнэлэр курдук

иккилии ый эрэ олорбот. Сэтинньигэ кыстыктарыгар тийээллэр. Онно көһүйэн кыһыны атаараллар. Саас уһуктан таптаһан дойдуларын диэки айанныыллар. Бу үрүмэччилэр хаһан да төрөөбүт-ууһаабыт сирдэригэр тийбэт дьылҕалаахтар.

Кинилэри, эппипит курдук, көтөр кэмнэригэр ханнык да өстөөбө сиэбэт, били оҕо эрдэбинээҕи аһаабыт дьаатын дьаара дьайа сылдьар. Ол оннугар күн-дьыл уларыһыта эмискэччититтэн өлөн, от-мас күһүн сэбирдэбин тэлгэтэрин курдук, араас өгнөөх көбүүр курдук тэлгэнэр. Дьикти буолбат дуо? Маны «Вокруг света» сурунаалтан ааһан, хайдах өйдөөбүппүнэн суруйдум.

ХАТЫЫС ЫАМАТА

Биригээдэҕэ оттоһо сылдьан, Сенялыын киэһэ өрүскэ күөгүлүүргэ сананныбыт. Чиэрбэ сииктээх сиргэ элбэх буолуохтаах. Биригээдэбит отуута турар сирин илин өттө эмискэ туруору түһэр үрдүк сыырдаах. Ол анныгар хас да үөт бэйэ-бэйэлэригэр сыстыһа кэриэтэ үүнэн тураллар. Лабаалара олус хойуу буолан өрүүтүн күлүк, сөрүүн сир. Үөттөр анныларыгар кыракый чүөмпэ чөгөрүйэ сытар. Сенялыын ити чүөмпэ таһыгар ынах хаппыт саахтарын тиэритэ тардан, алдыаммыт кыракый туос чабычах түгэбин элээмэтигэр чиэрбэлэри мунһа сылдьан, ууну өгөйөн, хара баһаам хатыыс ыамата үөмэлэһэн, мээһэ оргуйа олорорун көрөн соһуйдубут.

– Доҕоор, ити ыамалары биэдэрэнэн баһан таһааран поварга биэриэххэ, хатыыс миинэ иһиэхпит, биитэр миискэҕэ арыыга буһаран соккуойдаан сиэххэ, аһара минньигэс ас буолуо этэ, – диэн Сеням өрүкүйдэ.

– Ол улахан хатыыс сииргэ минньигэһин иһин, ити ыама үөн курдук дии, туох амтаннаах үһү, мин сиэбэппин, – диэн эрдэ-сылла akkaастанным. – Хата, биэдэрэнэн баһан ылан өрүскэ сүөкүөххэ, манна аны кыһын уута хам тоннобуна, таах өлүөхтэрэ, өрүскэ улаатыахтар этэ.

– Тоҕо саас ууну кытта өрүскэ барбакка хаалан хаалбыттарай? – Сеня муодаргыыр. – Баһар чычаас ууга сылаас буолан саһа үөскээбиттэрэ дуу? Чэ, даһай, өрүскэ илдьиэх.

Ыамалаах толору уулаах икки биэдэрэни илдьэн өрүскэ сүөкээтибит. Санаабытыгар ыамаларбыт элбэх да элбэх хатыыстар буолан сундулуһаллар.

Ыамаларбыт төһөлөөх элбэх алыһар, сордон ардай аһытыттан ордон, төһөтө тыыннаах хаалан улахан хатыыс буоларын сөпкө дуу, сыһа дуу дьаһайбыппытын, ким билиэй? Тоҕо ити кыракый чөгөрөбө хатыыс ыамата мунһуһунна? Билбэтэҕим, билигин да билбэппин.

Оҕолоор, эһиги билэргит буолаарай: биһиги сөпкө гыммыппыт дуу, сыыспыппыт дуу?

СЫЛГЫ ЧЫЫЧААҒА

Салбанна бэкээринэ таһыгар килиэп уочаратыгар турабыт. Сидоров Илья кэлэн:

– Пилорамаҕа сылгы чыычааҕа кэлэн сымыыттаабыт, – диэн кэпсээтэ.

Кулун тутар саната этэ. Биһиги кырдьыктамматыбыт:

– Бу Ылдьаа оҕонньор хаһаанныттан сымыйаччы буолбутай? Чыычаах, баҕар, эрдэ кэллин даҕаны, ама, сымыыттыы оҕустаҕай? Айаххар батаран эттэбин эриэккэһин, – дэстибит.

– Кырдьык, кырдьык! Сымыйарҕаатаххытына, пилорамщиктартан ыйыталаһын, – диэтэ, кыһыйбыт курдук тутунна.

Пилорамаҕа үлэлиир биир уол кэлбитигэр туоһуластыбыт.

– Чахчы, пилорама арааматыгар уйа туттан сымыыттаабыт. Сымыытыттан көгөнөн пилорама шатунугар сабыта түһэр. Аһынамыт ол уйатын унуор эргэ мас чөмөҕөр уурдубут да, биһиэхэ кэлэ турар, сымыыта тонноҕо буолуо, – диэн кэпсээннээх буолла.

Дьэ, дьикти. Ити кэнниттэн сотору соҕус буолан баран, чугастааҕы ыалбар бараары хотонум кэннинэн быһалаатым. Хотонум икки ыалым отун кыбыытын икки ардыгар туппут кылгас күрүөм икки тоһоҕотун икки ардыгар эбириэн чыычаах уйа туттубут, онтон көтөн табыста, сымыыттаабыт. Мин төттөрү төннөн, ыалбар улахан суолунан бардым. Хас да хонон баран көрбүтүм, оҕолор обургулар була охсон үрэйбиттэр быһыылаах, уйа түгэҕэ эрэ хаалбыт этэ. Ити пилорамаҕа уйаламмыт чыычааҕы харса суоҕун сөхпүппүт, уйатын көһөрбүттэрин өйдөөбөтөҕүн аһыммыппыт. Ити барахсаттар атын сиргэ уйа туттан, сымыыттарын баттаан, оҕо таһааран, аһатан, оҕолорун көтүттэхтэрэ буолуо диэн эрэнэ саныыбын.

САРЫМТАХ

Тиэргэммин күрдьүбүт чигдибэр чооруостар түһэллэр. Киһи табыстааҕына, көтөн «сус» гынан хаалаллар. Арай биир чооруос көппөккө, этэ-сиинэ суох бэйэкэтэ атаҕа да көстүбэккэ, сиргэ тэрэпиискэни бырахпыт курдук кыната сарайан сытан хаалаахтыыр. Чугаһаабыппар, кынатын сыһын хомунан, көтөн сарымтахтанна. Биир сарсыарда террасам аанын аспыппар дьиэм кирилиэһиттэн тыал үрбүт кумааҕытын курдук тэлибирэйдэ. Сотору сэниэтэ эстэн тонон өлүүһү диэн дьиэбиттэн куруппа сыһын таһааран ыстым. Тута кэриэтэ көтөн кэлэн куруппам үрдүгэр «сарк» гына түстэ, сытан эрэ уна-ханас хайыһан тонсуйан барда. Сарсыныгар куруппа ыспыппар саҕа тонсуйан иһэн, көтөн хаалла. Сотору биир чооруоһу кытта көтөн кэлэн аһаатылар. Доҕоро өрө көтө-көтө түһэн аһыыр, мин чооруоһум ойуоккалаабат даҕаны.

Ити курдук хас да күн аһаатылар. Куруппабар сороҕор сыа бытархайын эбэбин. Биирдэ үгүөрү соҕустук гречканы ыстым. Чооруостарым

иккиэн аһаан иһэн, көтөн сарыкынастылар. Чочумча буолаат, уонча буоланкэллилэр. «Асбаар, барсан аһаан», – диэныгырдахтара буолуо. Сарымтабым, бастакы чооруоспун итинник ааттаабытым, аһыыр да, син биир харбыкыс курдук. Чооруостар аһыылларын быһыгар тугу эрэ чубугураһаллар. Арааһа: «Бэйэлэрэ тотон ыгырдахтара буолуо». «Тоҕо үөхсэбит, аһылыкка ыгырбыттарыгар махтаныаххытын билбэккэ», – дэһэллэрэ дуу. Охсуһааччы да баар. Начаас бүтэрэн, атын сиргэ көтөн хаалаллар, Сарымтабым эрэ хаалар.

Күн-дьыл аһан, ичигэс күннэр эргийэн кэллилэр. Аһылыкка түһэр чооруостартан Сарымтабым бэлиэ, мөлтөх да буоллар, кутуруга күөрэнниир, атаҕа көстөр буолбут. Биир чооруоһу кытта иккиэн тэйиччи сылдыаллар. Улахан доҕордуу буолбуттар быһыылаах. Оннук эрэ буоллун. Чооруостар аһара элбэх аска түбэстэхтэринэ, холобур, сиэмэ ыскылаатыгар энин, көтөн-дайан эттэрин-сииннэрин итиппэккэ тонон өлөллөр этэ. Онон тэлгэһэ аайы кыра-кыратык ас биэрэр ордук быһыылаах. Мин чооруоһум, Сарымтабым, атын сиргэ баран аһаан кэлэрэ буолуо. Саас хойут атыттартан туох да уратыта суох буолбута. Этэннэ сырыт, Сарымтабым.

ТЫЫРААХЫЛАР

«Кыыллаах» диэн обургу алааска өлүүскэ сирбэр оттуубун. Алаас собуруу өттүгэр кэлтэйдии сытар күөллээх, кус сөбүлээн оҕотун киллэрэр уута. Күөл арҕаа өттүгэр андаатар дьөлүтэ хаспыт дидиринг чөнөрөлөрдөөх, куталаах. Атын өттө наллаан диригиниир уулаах, хойуу оттоох, кус саһарыгар олус табыгастаах. Ити отторугар тыыраахылар уйа онгостон төрүүллэр, ууһуулар. Тыыраахы элбэх, айдааннара диибин диэн, оргуйан озорор. Оттуур ходуһабыт, син атын сирдэр курдук, сөбүгэр оттоох, кырдалын отун аһына сиэн кэбиһэн, тараҕайдардаах.

Кытай тыыраахтарынан от оҕустарабыт. Хойуу от синнэн сытан иһэр, ол окко тыыраахылар түһэн уһа-ханас тонхонноһуу бөҕө. Оҕустарбыт оппут кууран, аны мустарабыт. Мунһар кэнниттэн тыыраахылар хадьымалга, көстөр сиргэ ойуоккалаһар аһынкалары итигэстээн, өндөрөннөһүү, хаптаннаһыы бөҕө. Дьэ, тото аһыыр буолуохтаахтар. Оттон оппутун бугуллаатахпытына, тыыраахылары ким хамаандалыыра буолла, күөл кытыытыттан кэккэлээн хааман алаас саҕатын диэки оргууй аҕай бараллар, ол иһэн уһа-ханас хаптаннаһылар, өрүтэ ойон өндөрөннөһөллөр. Арааһа, ити кэккэлии хааман, аһынкалары үргүтэн, хамсатан, тонсуйан сииллэр быһыылаах. Бу албастарын, бу өйдөрүн! Саалаах киһи сэрэнэн хаамарын билэр курдуктар, саба көтөн кэлэн, үрдүгэр биир сиргэ ыйаммыт курдук, битийэ көтөллөр. Айдааннарыан! Ити үлүгэргэ хайа кус олорон биэриэй. Дьэ, кыһыылаах көтөрдөр диэтэбин!

ЧАЧЧЫГЫНЫАРДАР

Кытыл анныгар, үөттэргэ чаччыгыныардар хойуу баҕайытык уйа туттубуттар. Ол уйаларыгар сымыыттаабыттар. Дьэ олору биһиги хомуйан ылан, буһаран сиэри тэринэн бардыбыт. Аллараа уолаттар чаччыгыныардары биһигиттэн үүрэн маһынан эпчиргэлииллэр да, туһа суох. Чаччыгыныардар уйаларыттан, сымыыттарыттан көнгөөн айдаан бөҕө, адьас тонгсуйуох курдук суптурута түһэллэр. Рома уйаҕа тийиэн илиитин уган эрдэбинэ, биир чаччыгыныар баттаҕар «сарк» гына түстэ. Рома ону охсоору хантас гыммытыгар, атын чаччыгыныар хараҕар сыптарыан «пырк» гыннарда. Уолбут түргэн үлүгэрдик сиргэ ойон түстэ, хараҕа аһыйбыт, кытаран хаалбыт. Ол икки ардыгар чаччыгыныардар наһаа элбээтилэр, хас суптурута түһэн күөрэс гыныыларыгар танаспытыгар, төбөбүтүгэр үп-үрүнүнэн сыптарыан тырдырҕаталлар. «Пахай даа! Кэбис, барыаҕын! Аата саахтара элбэҕин!» – дэстибит, киэр хаамтыбыт.

Ыраатыахпытыгар диэри айдаан бөҕөнөн атаарбыттара. Ыксал буоллаҕына, ыаллара, ыраах да баар көтөрдөр муста охсоллоро түргэнин сөҕөбүн уонна адьас харса суохтара диибин диэн, иэдээн. Турааҕы баҕас чугаһаппаттар. Дьэ, маладьыастар диэтэҕин! Хайыахтарай, кэнэҕэскилэрин, оҕолорун көмүскээн эрдэхтэрэ.

КЭҢЭ

Саас үгэннээн самаан сайынга көһөр кэмэ. От-мас көҕөрөн силигилээн турар. Алаас кытыытыгар, ойуур саҕатыгар турабын. Күн чэмэличчи тыгар, сөп-сөп сөрүүн салгын илгийэр. Чуумпу, курус. Туох эрэ тийбэт. Арба да, бу өйдөөтөхпүнэ, ойуурга чыычаах санарбат, халлаанга күөрэгэй ыллаабат эбит.

Былыр, мин оҕо эрдэхпинэ, күөрэгэй, араас чыычаах олус элбэҕэ. Күөрэгэйдэр куоталаспыт курдук халлаанга күөрэйэн тахса-тахса энин эгэлгэ дьүрүлгэни тардаллара. Билигин ол суох. Хайдах эрэ хобдох. Ол эрэри кэҕэ этэр. Араас бэйиэттэр анаан-минээн иэйэн хоһуйбут көтөрдөрө кэҕэ барахсан, биирдиилээн эмэ да буоллар, этэллэрэ бу үчүгэин!

Кэри тыаҕа
Кэҕэ этэр:
Тула көрүү
Туйгун көстүү
Кук-куук! Кук-куук!

Кырдыаҕастар үөһэллэрин курдук, иллэн барахсан, кэҕэ этэр. Тоҕо үөһэллэрий диэ! Эмискэ санаатахха, сөпкө үөһэллэр. Баччаларга көтөр кынаттаах барыта сымыыт баттыыр. Арай кэҕэ эрэ сымыытын хаһан да баттаабат. Ол гынан баран, кини эмиэ сымыыттыыр. Сымыыттаабата

эбитэ буоллар, кэбэ эстибитэ ырааппыт буолуо этэ. Кэбэ сымыыттыан иннинэ, сымыыты баттыыр биир эмэ чыычаабы кэтэһэр. Ити чыычаах уйатыттан тэйээтин кытта, кэбэ ол чыычаах уйатыгар биир сымыыты түһэрэр да, көтөн элэс гынар. Тугу да билбэтэх чыычаах барахсан сымыыттарын баттаан, күөнүнэн сылытан, кэмигэр оҕолорун таһаарар. Инники соҕус кэбэ оҕото тэһэн тахсар, атыттартан улахан, сэниэлээх буолар. Кини урут тэспит чыычаах оҕолорун, тэстэ илик сымыыттары биир-биир уйа таһыгар анһыталыыр, бэйэтэ соҕотох хаалан, ийэ чыычаах таһар аһын бүөмнээн аһыыр, түргэнник улаатар. Ити кэмнэ ийэ кэбэ кэрии тыаны кэрийэ сылдьан этэн кэбэйэр, сымыыт да баттаабат, оҕо да аһаппат. Кэрэдэк аатырар.

Биирдэ «Юный натуралист» сурунаалга чыычаах уйатын соҕотох бэйэтэ үллэ киэптээн олорор кэбэ оҕотун аһатаары лабаа сыһыгар сэрэниин-сэрэнэн «оҕотугар» ас ажалан айаҕар түһэрэн эрэр чыычаах барахсан хаартыскатын көрөн, чыычаабы аһыммытым аҕай. Кэбэ оҕото улааппыта сүр. Бу айаҕа киэнин, ийэ чыычаах төлө туттан түстэбинэ ыйыстан кэбиһиэх курдук көрөн быччайан олороро ынырыга бэрдэ. Омос көрдөххө оннук курдук да, үөрэхтээхтэр кэбэни көмүскэһэллэр. Күөх тыаны кэбиннэрэр кыахтаах түүлээх үөн баар үһү. Дьэ ол үөннэр орубуна көтөрдөр сымыыттыыр, сымыыт баттыыр кэмнэригэр элбиллэр-тэнийэллэр эбит. Аны туран ол үөннэри ханнык да көтөр сиэбэт, арай кэбэ эрэ аһылык онгостор үһү. Дьэ онон кэбэбит кэрэ куоластаах кэбэ эрэ буолбакка, айылҕаны харыстыыр аналлаах санитар эбит. Ити билигин биһиги улууспутугар биллэн эрэр шелкопрядтан – солко өрөөччүттэн атын үөнү этэллэрэ дуу. Чуолкайын билбэппин. Оннук үөнү сиир буоллабына, ити солко өрөөччүнү сиирэ буолуо дуо? Оҕолоор, кэтээн көрөөрүң эрэ.

Кэбэ барахсан ыллаатын, Аар Айылҕабытын харыстаатын!

ЧЫЫБЫС

Ааспыт үйэ 80-с сылларыгар аан бастаан көрөн дыктиргээбит көтөрүм чыыбыс этэ. Бөдөн баҕайы дыбакаччыйбыт, күөрэгэйдии оройугар баттахтаах көтөр. Көтөрө да диэн тиэр-маар дайбанан киһи көрөрүгэр олуона соҕус. Аһара төрүөхтээх быһыылаах, кэлин олус дэлэйдэ, хонууга, алааска үөрүнэн сылдьаллар, эмиэ ити үөһэ ахтыбыт тыыраахыларбыт курдук. Ол сылдьан чыычаах сымыытын сиэн эрдэбэ. Хамаҕаттаттан Харатаала «Энсиэли» хаһыакка «чыыбыһы эһин, ханна да түбэстэргит өлөрүң», – диэн көрдөспүтэ. Чахчы буортулаах буоллабына, чыыбыһы эһиэххэ наада. Ити тыыраахылары булт сокуонунан өлөрөр бобуллар. Оттон чыыбыһы көмүскүүр, араначчылыыр сокуон баар дуо? Оҕолоор, эһиги бэйэҕит кэтээн көрүң эрэ. Чыыбыс чыычаах сымыытын сиир буоллабына, айылҕабыт кэхтэригэр тийэр. Кытаатың, айылҕабытын кэтээн көрүң. Бу дойдуга эһиги олоруоххут эбээт!

КУС ОБОЛОРУН КЫТТА

Оҗо сааһым Хамаҗатта нәһилиэгин «Бардыалаах» диэн сайылыгар көрүлээн ааспыта. «Бардыалаах» хотугулуу-арҗаа өттүгэр улахан күөллээх. Оттон күөл соҗуруу өттө уһун ханааба курдук дирингии-дирингии чычааһыар уулаах. Ити уу ферма үүт сүүрдэр дьийэтин анныгар арыый кэтирээн чычааһыар, миигин түөспүнэн дирингнээх көлүкэ буолар. Кытыытыгар хойуу оттооҗор кус оҗолорун аһатаары саһар сирэ.

Уута ып-ыраас, кытыыта кыра бадарааннаах, үктээтэххэ хардырҗас хаба хаалаах. Отун төбөтүгэр, салаатыгар араас өгнөөх кырачаан тоноҗоччулар илибирэһэллэр. Дэн-дэн улахан хара тоноҗоччулар көтө сылдьан ол эрэйдээхтэри итигэстииллэр. Биһиги ити от быыһыгар кус оҗолоро баалларын сэрэйэр буоламмыт, сорохпут улахан күөл диэки тоһуйан, сорохпут кус оҗолорун от быыһыттан үргүтэн көлүччэ ортотугар үүрэн киллэрэн умса сылдьан, кус оҗолорун атахтарыттан туттары сараннаһарбыт.

Умса сылдьан үөһэ көрдөххө кус оҗотун атаҗа бу илибирэйэн көстөн кэлэр, биһиэхэ туттарыа баара дуо, туора элэс гынар. Ол да гыннар, кус оҗолорун кытта олус тапсан оонньоурбут. Ийэлэрэ чөркөй улахан күөлгэ илдьээри араастаан маатырҗаан түһэ-түһэ өрө көтөн оҗолорун ынырара да, оҗолоро, хата, төттөрү окко киирэллэр, онтон ойон тахса тураллара. Арааһа, биһигини куттала суох харамайдар диэн оонньоуллара буолуо. Ол кэмнэ сайылыкка саалаах киһи суоҗа, саа тыаһын истибэккэ күһүн дойдубутугар көһөрбүт. Үчүгэй да кэм этэ.

МОРОДУ

Саас кус атыыра олус кыраһыабай буолар. Ордук мороду түүтүн өгө көрөргө кэрэ да буоллаҗа. Төбөтө саһархай, откүөҗэ, халлаан өгө, кугас дьүһүннээх буолар. Төбөтүн араастаан эргичиннэттэҗинэ, өгө өссө эбиллэргэ дылы. Кус тыһыта борон, окко-маска дьүөрэлээх буолар. Ити тыһы кус сымыыттаан сымыытын баттыырыгар өстөөхтөрүгэр көстүбэт албаһа. Айылҗа барахсан анаан оноруута.

Саас дурдаҗа кус кэтии сыттаһа, мороду баар кэмигэр олус да сэргэх буолара. Биирдэ мин дурдаҗа сыттым, мончуугум суох. Икки кус кэлэн түстэ. Тыһылаах атыыр мороду. Дьэ, доҗоор, тулам мороду санатынан туола түстэ. Төбөтүн араастык хамсата-хамсата тыһытыгар чугаһаан мотоннуур, эргийэр. «Хобоох, хобоох! Мин доо! Мин доо!», – дии-дии ыга анһан кэлэр. Тыһыта кырыытынан устар: «Бээх! Бээх!», – диир, кынатын төбөтүнэн «тырк» гыннаран атыырын уунан ыһан оонньоһор. Мин саабынан кыгыы сытан, итини үөрэ көрө, манһыйа санаан, саабын туора уурдум. Итиччэ үчүгэй көстүүнү үргүтэн, эйэлээх көтөрдөрү өлөрөн, тугу туһанаары. Оо, наһаа да үчүгэй хартыына этэ! Билингээннэ диэри харахпар көстөр, сүрэхпин манһытар. Билигин мороду эһиннэ диэххэ сөп. Кэлэр көлүөнэ ыччат, айылҗа кэрэтин харыстаан дуу!

ИЙЭ КУС АЛБАНА

Күһүнгү сарсыарда дьиэбиттэн оттуур алааспар баран иһэбин. Эдэр ыттаахпын. Ытым иннибэр-кэннибэр сүүрэн элэстэнэр. Биир алаас дьоһус күөлүн отугар киирэн ирдээбитэ буолан тэлэкэччийэ сырыттабына, инниттэн кус көтөн тахсыбытын туттаары өрө ыстана-ыстана, салгыны хабыалыыр. Куһа эргийэн кэлэн, ыт муннун эрэ иннинэн көтөр, ол аайы ыраах-ыраах ойуоккалаан ууну бырдангалатар.

Мин ырааппыппын көрөн, ытым экирэтэн кэлэн иннибэр түстэ. Туора ойон ойуурга табыста. Тийэр сириг таһыгар кытыыта дулбалаах, хойуу оттоох обургу соһус ырааһыйалаах көлүкэ адьас кытыытынан тыраахтар сылдыар кэтит суоллаах. Кытыытынаабы ойуур наһаа иннэл-таннал барбыт, күөдэл-таһаал охтубут мастаах, дирин чөнгөрө уулардаах буолан хаамарга наһаа эрэйдээх, ол иһин дирин соһус уулаах да буоллар суолунан быһа сылдыааччыбын.

Суолу ортолуурум саһана, уу отун быыһыттан икки кус оһото килэгир ууга киирэн иһэн, отторугар төттөрү түстүлэр. Ытым обургу абылаан-мэһилээн ойууртан ойон табыста да, өрө ойо-ойо оту сыыйда. Ытым муннун анныттан ийэ чыккымай өрө тарыкынайан табыста да, ыт иннигэр ыраас ууга «пал» гына түстэ, аһар кынатын үрдүгэр туора бырахта, аһар кынатынан ууну тыастаах баһайытык таһыйан лаһыгыратта. Адьас хойомуулламмыт кус курдук мөхсөр. Ытым оччону көрөн баран, сиэх-аһыах санаата киирэн, ыраас дирин ууга куһу батыһан устан ньолбойдо. Куска ол эрэ наада. Балачча батыһыннаран баран, кынатын көннөрө охсоот, көтөн тырыбынайан табыста. Тэйиччи окко түһэн, оһолорун ыһырттыыр саната иһилиннэ. Ити ийэ кус барахсан бэйэтинэн сиэртибэлиир кэриэтэ албастанан, ыты оһолоруттан тэйиттэ, оһолорун биир өлүүттэн өрүһүйдэ. Ийэбэ махтал буоллун!

ТИРГЭНИТТЭР

Балбаара аһата, кыһа көрөрүгэр анаан, чугастаабы күөллэригэр сэттэ тиргэни иитэн биэрдэ. Күөл хотугу өттө сыыйа дириниир уулаах, хойуу оттоох утугар биэһи ииппитэ. Күөл арбаа өттүгэр хоруу курдук уһаан ньолбойон көстөр уулаах, хойуу оттоох синньиир сиригэр икки айахтаах тиргэни туруорбута.

– Ити тиргэлэр түөрт киһилээх ыал аһырыгар сөп буолуохтара. Сарсыарда аайы көрөөр, – диэн аһата соруйбута. Сарсыарда эрдэ туран, тиргэлэрин көрөн, икки улахан көбөнү моонньуларыттан саннылыччы тутан кэлбитигэр, ийэтэ үөрэн айхаллыы көрүстэ. Балта Мааса сана турбут, эдьийин көрөн уһа толлойо түстэ:

– Туруоран ильдэ барбатаххын, – диэн кыһырыда, ытаары уһун мэрбэннэттэ.

– Ыыччый, сарсыарда туруора сатаабытым да, турбатабын, утуйан бара турабын дии. Чэ, оһобун сарсыарда хайаан да ильдэ барыам.

Кэл, баттаххын тараан өрүөххэ, – диэн Балбаара балтын уоскутта. Мааса суунан аһаата. Баттаҕа сараланан түспүт куйаха сирэйдээх куукулатынан оонньоото. Кыһыл тэрэпиискэ сыыһынан куукулатыгар былаат курдук баайда, арыылаах алаадьынан аһаппыта буолла. Түөһүгэр хам тутан бээйискэлээбитигэр, иннэри тутуллубут куукула хараһын симнэ. «Ыы, оҕом, чыкыйыгым ытаабакка утуйда», – диэн куукулатын хайҕаан ымманыйда.

Мааса таһырдыа тахсан күөх хонууга атах сыгыннах сүүрэкэлээтэ, лыаһы экирэтэн ырбаахытын тэллэҕэ тэлээрдэ. Күнүскү аһылык иннинэ кыратык утуйа түстэ. Туран эдьиийигэр ньирэйдэри хомуйарыгар көмөлөстө. Киэһэ эдьиийигэр: «Сарсын хайаан да туруораар», – диэн үлэхээт, сөпкө утуйан буккураата. Уутун быыһынан иһиттэҕинэ, эдьиийэ: «һыччыый, тур, тиргэ көрсө барыах буолбутун дии. Оо, эмиз хаалар киһи буоллун. Чэ, чэ, утуй, уһугуннарбатаһын диэйиккиний. Мааса, эйигин көбөн күүтэр. Тоҕо кэлбэт диир. Ээ чэ, бэйэм да көрөн кэлэр инибин», – диэн сангарар, кэтэҕиттэн сыллыыр. Мааса ойон турда, ырбаахытын кэттэ да, эдьиийин ыксаппытынан барда. «Дьэ, маладьыас, оҕом көмөлөөх киһи буолсу», – диэн эдьиийэ Балбаара балтын хайҕаата, илиититтэн сиэтэн күөллэрин диэки хаама турдулар. Күөл атаһыттан үс кус даһан лаһыгырайан күөл илин өттүгэр окко түстүлэр.

– Һыччыый, кустар бааллар эбит, биир эмэ кус иннинэ ини, – диэн эдьиийэ күөл кытытыгар тийэн этэрбэһин уһулла, ырбаахытын тэллэҕин өрө тардынан былаатынан синньигэс биилин тула эрийэ тардан баанна: – Эн манна оһор, ууга киирэ сылдыһаайыккыный. Мин туһахтарбын көрөн сотору тахсыам, – диэтэ. Сөрүүн уу бөтөбөтүн, буутун уобуруччулуу кууспахтыырыттан өрүтэ тыына-тыына оту силэйэн тиргэтин көрдө. Биэс туһаһыттан биирин кус субуйа тарпыт, бииригэр бу сана иннэн иннин диэки бара сатыыр көбөнү икки илиитинэн хам тутан ылан, аһар илиитинэн моонньуттан туппутугар, кус тилигирии түстэ, ону кытта ууга ыга киирбит балтын саната чубугуруу түстэ:

– Эдьиий, өлөрүмэ, миэхэ аһал, мин дьибэр илдьэ барыам, өлөрүмэ, – дии-дии ууга киирээри тиистэ.

Балбаара саарыы түһэн баран, күһу бобо туппутунан кытыыга таһыста, балтын окко оһорто, көбөнү балтыгар икки илиитинэн ыга туттаран, тобугар уурдарда:

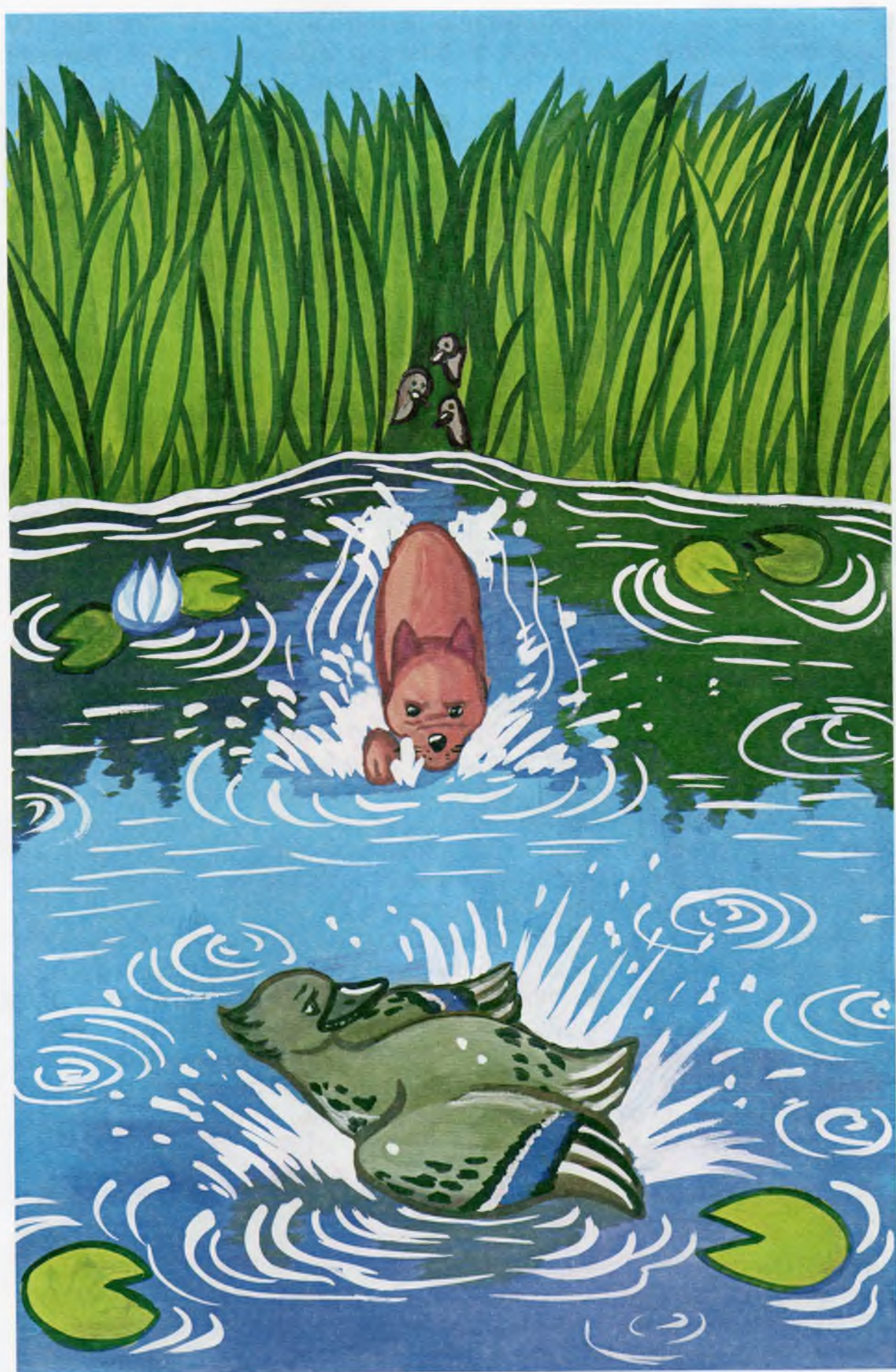
– Сэрэн, куоттаран кэбиһэйэҕин, итигирдик ыга тутан оһор, мин анараатах тиргэбин көрүөм, – диэт, Балбаара тобугунан ууну кэһэн, күөл арҕаа өттүгэр баар тиргэтигэр барда.

Биир тиргэтигэр бөдөн да бөдөн көбөн өлө сытарын араараатын кытта, балтын саната айманна:

– Эдьиий, көбөн куоттаа! Ол барда, көтөн хаалла! – дии-дии балта халлаан диэки икки илиитин даллаппытынан ытаан марылаата.

Балбаара бастаан кыыһырыах курдук туттан ууттан тахсан иһэн, балта олус аймаммытын көрөн, кыыһын аһынан, сүрэҕэ мөһүл гынна. Балтыгар тийэн төбөтүттэн имэрийдэ, харах уутуттан ньалбарыйбыт иэдэһиттэн сыллаата:

– Һыччыый, ытаама. Кынаттаах көтөр көттөҕө дии. Көр эрэ, бу биир көбөннөөхпүт. Ону ийэҕэр эн биэрээр. Ийэн үөрүө, оҕом улаатан тиргэлээн аһатар киһи буолбут диэн хайгыаҕа, – диэн уоскутта. Мааса эдьийигэр:

– Кус сүрэжин тыаһа тип-тигинэс этэ. Миигиттэн куттаммыта буолуо. Мин ону уоскутан имэрийээри анар илиибин араарбыппар, кынатынан наһаа күүскэ сапсынан сирэйбэр биэртэлээбитэ уонна көтөн хаалла. Мин кинини «дьиэбэр илдьэн кууруссаны кытта аһатыам, сымыыттаан кус оҕолорун таһаарыан, оҕолорун улаатан элбиэххит», – диэбитим да, истибэтэ.

– Ыы, оҕом сыыһа, баҕата улаханын. Һыччыый, дьиикэй кус дьиэҕэ тохтообот баҕайыта. Чэ, барыахха. Сарсын тиргэбитин эмиэ көрүөхпүт, элбэх куһу ылыахпыт, – диэн баран, Балбаара балтын илиититтэн сиэттэ.

Аҕастыы-балыстыы тиргэһиттэр ботуччу бултаах – биир кустаах, сиэттиспитинэн ону-маны баллыгыраһа, күлэ-үөрэ сиидэс ырбаахыларын тэллэҕэ сиккиэртэн тэлээринни, дьиэлэрин диэки бара турдулар.

КӨБӨН МУННААХ

Сэтинньи саната. Сыарҕалаах атынан Санников мыраанын дабайан иһэбин. Аппын харыстаан, чыпчаххайбын туппутунан атым иннигэр сатыы салланһыбын. Иннибэр чугас туох эрэ хара аргыйы сыҕарыйан хаамара көһүннэ. Ситэ баттаан чугастан көрбүтүм, санаабар, адьас хатан хаалбыт көбөн муннаах хараҕа доруобунньук курдук төгүрүйэн, уһун моонньо талах курдук синньээн, кынаттарын тобоһун сыыһын соһон мырааны дабайан суол устун үөһэ тахсан иһэр эбит. Үтүлүкпүнэн моонһуттан харбаан өрө көтөхпүппэр кыраам да ыйааһына суох, дабыдалларын да хамсатар кыаҕа суох буолбут көбөн кураанах тэрэпиискэ курдук салыбыраата.

Аҕыйах ордубут түүтүн үрдүнэн сып-сытыы быт бөҕө сылыбыраһа сырсар. Муннааҕы тон сиргэ ибили бырахпытым, сарк гына түһээхтээтэ. Куота сатаан, төбөтүн сыыһа уҥа-ханас хамсаахтаата. Дьэ, иэдээн көстүү этэ. Эрэйдээбэккэ өлөрбүтүм. Үтүлүкпүн хаарга тэбээбитим. Күһүн сааһыт бааһырдыбыт муннааҕа ити ханналаан иһэрэ буолуой? Тонон өлүөр диэри иннин хоту эрэ дьүккүйэр баҕалаах муннаах буолуо дуо? Оо, сааһыттар төһөлөөх куһу-хааһы, кыылы-сүөлү эрэйгэ-мунна тэбэрбит буолла?!

ТУРААХ ОҕОТО

«Кыыллаах» диэн алааска оттуубут. Обургу күөллээх, уу тулатын кытыылаан отун охсобут. Сарсыарда сөрүүннэ, чуумпуга от охсон куһууа турар үчүгэй да этэ. Күөл унуор, уҥа-ханас өттүгэр маған ырбаахылаах дьон от охсон иннэнэннэ-күөрэннэ, хонкулдьуһа тураллара эйиэхэ

– Һыччыый, ытаама. Кынаттаах көтөр көттө҅ө дии. Көр эрэ, бу биир кө҅өннөөхпүт. Ону ийэ҅эр эн биэрээр. Ийэн үөрүү, о҅ом улаатан тиргэлээн аһатар киһи буолбут диэн хайгыа҅а, – диэн уоскутта. Мааса эдьийийгэр:

– Кус сүрэ҅ин тыаһа тип-тигинэс этэ. Миигиттэн куттаммыта буолуо. Мин ону уоскутан имэрийээр и анар илиибин араарбыппар, кынатынан наһаа күүскэ сапсынан сирэйбэр биэртэлээбитэ уонна көтөн хаалла. Мин кинини «дьиэбэр илдьэн кууруссаны кытта аһатыам, сымыыттаан кус о҅олорун таһаарыан, о҅олорун улаатан элбиэххит», – диэбитим да, истибэтэ.

– Ыы, о҅ом сыыһа, ба҅ата улаханын. Һыччыый, дьиикэй кус дьиэ҅э тохтообот ба҅айыта. Чэ, барыахха. Сарсын тиргэбитин эмиэ көрүүхпүт, элбэх куһу ылыахпыт, – диэн баран, Балбаара балтын илиититтэн сиэттэ.

А҅асты-балысты тиргэһиттэр ботуччу бултаах – биир кустаах, сиэттиспитинэн ону-маны баллыгыраһа, күлэ-үөрэ сиидэс ырбаахыларын тэллэ҅э сиккиэртэн тэлээринни, дьиэлэрин диэки бара турдулар.

КӨ҅ӨН МУННААХ

Сэтинньи саната. Сыар҅алаах атынан Санников мыраанын дабайан иһэбин. Аппын харыстаан, чыпчахайбын туппутунан атым иннигэр сатыы салланньыбын. Иннибэр чугас туох эрэ хара аргыйы сы҅арыйан хаамара көһүннэ. Ситэ баттаан чугастан көрбүтүм, санаабар, адьас хатан хаалбыт кө҅өн муннаах хара҅а доруобунньук курдук төгүрүүэн, уһун моонньо талах курдук синньээн, кынаттарын тобо҅ун сыыһын соһон мырааны дабайан суол устун үөһэ тахсан иһэр эбит. Үтүлүкпүнэн моонньуттан харбаан өрө көтөхпүппэр кыраам да ыйааһына суох, дабыдалларын да хамсатар кыа҅а суох буолбут кө҅өн кураанах тэрэпиискэ курдук салыбыраата.

А҅ыйах ордубут түүтүн үрдүнэн сып-сытыы быт бө҅ө сылыбыраһа сырсар. Муннаа҅ы тон сиргэ ибили бырахпытым, сарк гына түһээтээтэ. Куота сатаан, төбөтүн сыыһа уһа-ханас хамсаахтаата. Дьэ, иэдээн көстүү этэ. Эрэйдээбэккэ өлөрбүтүм. Үтүлүкпүн хаарга тэбээбитим. Күһүн сааһыт бааһырдыбыт муннаа҅а ити ханналаан иһэрэ буолуой? Тонон өлүөр диэри иннин хоту эрэ дьүккүйэр ба҅алаах муннаах буолуо дуо? Оо, сааһыттар төһөлөөх куһу-хааһы, кыылы-сүөлү эрэйгэ-мунна тэбэрбит буолла?!

ТУРААХ О҅ОТО

«Кыыллаах» диэн алааска оттуубут. Обургу күөллээх, уу тулатын кытыылаан отун охсубут. Сарсыарда сөрүүннэ, чуумпуга от охсон куһуйа турар үчүгэй да этэ. Күөл унуор, уһа-ханас өттүгэр манан ырбаахылаах дьон от охсон иннэнэнэ-күөрэннэнэ, хонкулдьуһа тураллара эйиэхэ

күүс эбэргэ, кинилэртэн хаалбатах киһи диэн санааны саҕарга дылыта. Биир эмэ отчут, үксүгэр мин, ытырдан тоҕо бардахпына, онтон-мантан «Доруобай буол», «Дыраастый, тоҕо баҕас улаханай!» – диэн саналар иһиллэллэрэ үчүгэйэ бэрдэ. Омурҕан буолуута биир дьикти хартыына. Ойуур саҕатын аайы буруо унаарара, онно-манна хотууру таптайан чабырҕатар, хотууру сытыылаан сыыбырҕатар тыас, тыыраахылар айманаллара, хара тураах хаабыргыыр, кыната сурдургуур тыаһа иһиллэрэ.

Отуум иннин, таһын охсон бүтэрэн, сороҕун мунһан, бугуллаан, тэйиччи көстөр «Оҕонньор унуоҕун» таһыгар от охсо баран истэхпинэ, аттыбыттан тураах көтөн тахсаат, чугас түстэ. Тураах оҕото буоларын тутта сэрэйэн, түспүт сириҥ диэки бардым, турааҕым оҕото көтөн табыста, аҕыйахтык дайбанаат, сууллубут курдук эмиэ окко түстэ. Онно тийбитим, айаҕын былас аппыт, хараҕын эриэнинэн көрбүт тураах оҕото көтөөрү даллайан эрдэҕинэ, икки илиибинэн сэрэнэн күөйэ тутан харбаан ыллым. Турааҕым оҕото бастаан босхо бара сатаан мөхсүмэхтээтэ, онтон куотар кыаҕа суоҕун билэн, мөхсүбэт буолла. Хараҕын турулус-эрилис көрөр, сүрэҕин тыаһа тип-тигинэс.

– Акаарычаан, мөхсүмэ, итииргээн бүппүккүн дии. Билигин сөрүүн сиргэ, ойуурга, күлүктээх маска олордуом. Куттаныма, куһаҕаны оноруом суоҕа, – эгин диэн уоскута-уоскута тиит күлүк өттүгэр мутукка илдьэн, сэрэнэн олордон кэбистим, бэйэм кэннибинэн тэйэн, оттуур сирбэр бардым. Турааҕым оҕото олорон хаалбыта.

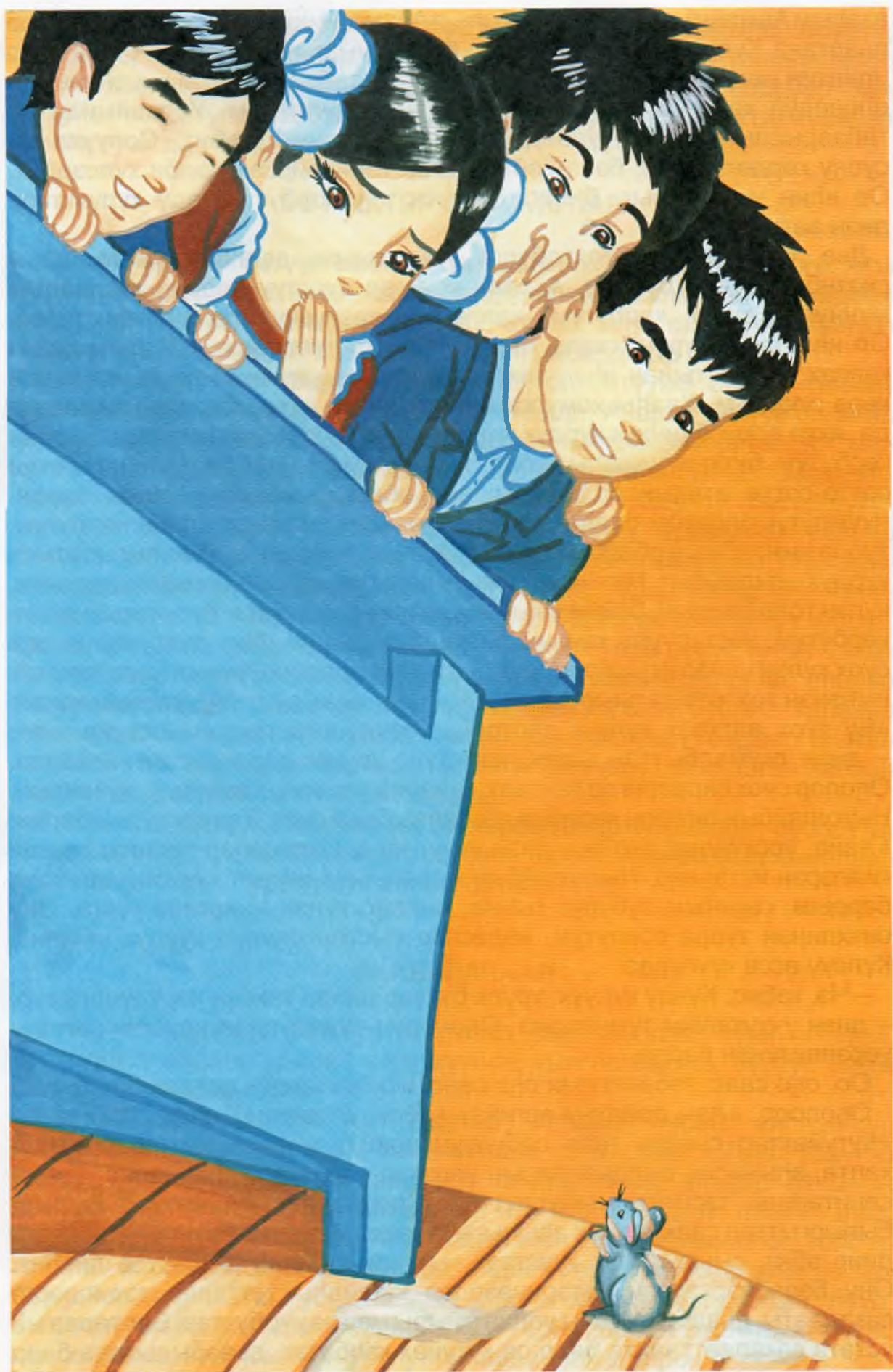
Сарсыныгар отуубуттан көрөн олордохпуна, ойууртан биир тураах оҕото көтөн иһэн, сэниэтэ эстэн окко түстэ. Онно баран көрбүтүм, тураах оҕото эмиэ абылаан, айаҕын аппаччы атан олорор эбит. Туттаары илиибин ууммуппар хаптайан эрэ биэрдэ, арааһа бэҕэһээҥни турааҕым оҕото көтө үөрэнэ сылдьан, сылайан түспүт быһыылаах. Куттала суох харамай диэн куота да сатаабата быһыылаах. Эмиэ били маспар илдьэн олортум, турааҕым адьас холкутук олорон хаалла. Хас да хонон баран, хас да тураах оҕотун көрдүм. Даабырҕаһа-даабырҕаһа чугас соҕус көтө түһээт, ойуурга киирэн хаалаллар. Дабыдаллара эрчимирэн, көтөр буолбут эбиттэр. Килиэп тоорохойун отуум хаптаһын остуолугар хааллардахпына, кэлэн сиэн бараллар, тэһиилэрэ сүр. Итилэр ортолоругар мин көмөлөспүт турааҕым баара буолуо да, хайалара буоларын ким билиэй. Баҕар, куттала суох харамай ас уурар диэн, мин отуубун ол тураах оҕото буларбыта буолуо. Сиргэ түһэн аһыҥканы сииллэрэ киһи күлүөн курдук көстөөччү, өгдөҥнөһүү, сараннаһыы бөҕөтө.

Сырыттыннар айылҕа оҕолоро барахсаттар.

КУТУЙАХ

Хамаҕаттаҕа үһүс кылааска үөрэнэрибитигэр итии аһылык диэн хааһы сиэтэллэрэ. Онно мин инники паартаҕа Колпашникова Өрүүнэ диэн кыра кыыстыын олорорум. Биһиги кэннибитигэр төрдүс паартаҕа

атаһым Авксентьев Ньюкулай, Кыһыл Арамаан уола, олороро. Кэккэлэһэ паартаҕа Кудрин Сеня – Баабыр биир кыыстыын олорор. Сеня аңар илиитин икки тарбаҕын таныытыгар уган, төбөтүн хантаччы анньынан олорорун көрөн күлэн учууталбыттан мөбүллэrim. Уопсайынан да табаарыспынаан Ньюкулайдыын наһаа күлүүк этибит. Солуута да суоҕу көрдөхпүтүнэ, бэйэ-бэйэбитигэр тэбиэһирсэн дэлби күлсэрбит. Ол иһин учууталбыт, бииргэ үөрэнэр оҕолорбут «күндү күлүүктэр» диэн ааттыыллара.

Дьэ, биирдэ уһун тохтобулга үгэспитинэн аҕалбыт хааһыларын сиэтибит. Уруок буолла. Ахсаан уруогар суоттуу олорон, кылааһым муннугун диэки көрбүтүм, хааһыбыт кестүрүүлэтэ иннэри турар. Ол иһиттэн үп-үрүн хааһы бөкүнүгэ сиргэ түстэ уонна биһиги диэки кэлиэх курдук гынан иһэн тохтоото. Мин тыыммакка да дьиктиргээн көрө олордум. Хааһы хомуога биһиги диэки өттө ибигири хамсаата да, икки доруобунньук курдук харалар чоҕулус гына түстүлэр. Өйдөөн көрбүтүм, бүтүннүү хааһы буолбут кутуйах икки илин атаҕынан төбөтүн сотто-сотто атаҕын салана олорор эбит. Оччолооҕу көрөн баран, чуумпутук олоруом баара дуо, Ньюкулайым диэки эргиллэн көрбүтүм, туора иннэйбит, ырбайбыт аҕай, субу төлө биэрэн күлэн лаһыгыратыах курдук ыгыллыбыт. Мин кини муннун анныгар килэйбит сыынҕын көрөөт, күлэн тоҕо бардым, бэйэм сыынҕым «парк» гына түстэ. Кутуйаҕым диэки көрбүтүм, кестүрүүлэ кэннин диэки элэс гынна. Мин туттунар кыаҕа суох күлэн үллэрэнни олордум. Аттыбар олорор Өрүүнэ тонолобунан имнэнэн тохтото сатыыр да, мин тохтуур кыах суох. Учууталым кэлэн: «Бу туох ааттаах күлүүк оҕотой!.. Көрүдүөргэ тахсан уоскуйа түс», – диэн окумалбыттан ылан, көрүдүөр диэки дэллэритэн таһаарда. Оҕолор суох сирдэригэр тахсаат, күлэrim тохтоон хаалла. Кутуйахпын, Ньюкулайбын онорон көрөбүн да, күлэр баҕа суох. Тохтуу түһэн баран: «Хайа, уоскуйдун дуо?» – диэн учууталым кылааспар төттөрү сиэтэн киллэрэн истэҕинэ, Ньюкулайбын кылап гына көрөөт, эмиэ күлэн тоҕо бардым, сыынҕым субурус гынна, кылаас күлэн ньиргийэ түстэ. Ону сиэхпинэн туора соппутум, иэдэспэр сыстан обуруо курдук ыйанна. Күлсүү өссө күүһүрдэ.

– Чэ, кэбис, Күндү күлүүк, уруок бүтүөр диэри тахсан көрүдүөргэ тур, – диэн учууталым түмүктээтэ. Оҕолорун чуумпурдан уруогун салгыы үөрэппитинэн барда.

Оо, оҕо саас, тэбэнэттээх оҕо саас, ырааппыккын даҕаны!

Оҕолоор, «Аан дойдуну эргийэ» («Вокруг света») диэн сурунаалга «Кутуйахтар сыыры төһө сөбүлүүллэрий?» – диэн кыыллар тутта-хапта, аһы-сии сылдыалларын үөрэтэр үөрэхтээх специалист уонна санитарнай тэрилтэ мөккүспүттэр. Специалист кутуйахтар былыр-былыргыттан саахардаах аһылыгы, араас сиэмэни, фруктаны сииллэр диир эбит, сыыры олус күүстээх сыттааҕын иһин сиэбэттэр диэбит. Ону бэрэбиэркэлээн бэтэринээрдэр кутуйаҕы туттарар тэриллэргэ сакалааты, дьяабылыканы уонна сыыры мэниэ уурбуттар. Балтараа ый устата сакалааттаахха биир да кутуйах кэлбэтэх, дьяабылыкаҕа биир

эрэ, оттон сыырга – 22 кутуйах түбэспит. Онон кутуйах сыыры сөбүлүүр диэбиттэр. Оттон, оҕолоор, мин хоспохпор кутуйах ороспуонньук кумах саахардаах куулбун тэһэ кэбийэн, саахарбын тоҕон сордуур дии. Кутуйах сохсотугар тиэстэни уурдахпына, кутуйах кэбирэхтик түбэхэр. Эһиги туох дии саныыгыт?

БӨТҮҮКТЭР ОХСУҢУУЛАРА

Биһиги манан бөтүүктээхпит, биэс-алта куурусса баһылыга. Ити кууруссаларга харатыны кынаттаах, хараҥа саһархай моойдоох, кытархай эбириэн мөтөҕөр түөстээх, эттээх бөҕө кыһыл тараахтаах таһынаабы ыалларбыт бөтүүктэрэ кэлэн айбардыыр буолла.

Биһиги бөтүүкпүт абарда быһыылаах, ол бөтүүккэ сүүрэн тийэн, өрө көтөн, кытах түөскэ атахтарынан саайда. Анараа бөтүүк ол аайы улаханлык уолуйбата, өндөрөннөспүтүнэн, тэбиэлэспитинэн, тон-суспутунан барда. Балайда киирсэн баран, сылайа быһыытыйдылар. Биир ханнык эрэ түгэннэ анараа бөтүүк биһиги бөтүүкпүтүн тараабыттан ытыран ылан, соһуохча буолан эрдэбинэ, анараа бөтүүгү мин тутан ылан, хабарбатын хам тутан, бөтүүгүм тараабын араардым. Бөтүүкпүт абарбыта сүр. Нэһиилэ турар уонна мин тутан турар бөтүүкпэр түһэ сатыыр. Тутан турар бөтүүгүм сэниэлээх курдук, салгыны саайталыыр. Бөтүүгү икки атабыттан умса соһус тутан бэйэм бөтүүкпэр үнүлүттүм. Биһиги бөтүүкпүт тула хаама сылдьан, анараа бөтүүк баллайбыт тараабын харса суох саай да саай буолла, тарааба хаанырда, кэнникинэн анараа бөтүүк хаабырбаан барда. Ыытан кэбиспиппэр куотан көскөрүйдэ. Биһиги бөтүүкпүт экирэтэн тийэн аһыйахта көхсүгэр саайталаан хаалла.

Кэнники ол бөтүүк биһиги кууруссаларбытыгар чугаһаабат буолбута. Саарбах соһустук кыайбыппыт да иһин, фронт уонна тыыл көмөлөөн кыайдахпыт дии. Туругурдун холбоһуктаах күүс!

ДЬАБАРАЧААН

Оттуу сылдьабын. Күн уота итиитэ бэрт буолан, түннүгэ суох, өтөхсүйбүт ампаар дьыэҕэ сөрүүкүүбүн, кылгас быстах буруус маһы остуол гынан аһыыбын.

Биирдэ күнүс остуолум үрдүгэр хаһыат ууран килиэппин, истикилээнкэлээх арыыбын, саппыйалаах саахарбын хаһыат үрдүгэр тэлгэтэн, куруускаттан ымдаан иһэ олордохпуна, аһаҕас аанынан дьабарачаан дьыэҕэ ойон киирдэ да, чуо мин остуолум диэки кэллэ. Арааһа килиэп сыта ымсыыртаба. Кэлэн икки илин атабынан остуолбар тайанан хоройдо уонна миигин, дьэ өйдөөн көрөн, хамсаабакка да эрэ болҕойон одуулаата. Уулаах бөдөн хараҕа сэрэхэчийэрдии одуулуур, бытыгын сыыһа сыт ылан ибирдиир. Мин «дьэ аны хайыыр» диэн адьас хамсаабакка, куруускабын уоспуттан араарбакка көрөн олорбун.

Хамсаабалпыттан эрдийдэбэ буолуо, дьүккүк гынан, килиэп кыра тоорохойун ытырда да, таһырдыа сылыпыс гынна. Баһар, эмиэ эргиллиэ дии саныы олодохпуна, массыанньыгын баара, эмиэ ойон киирдэ. Илдьибит килиэбин сии охсуон сатаммат, бырааттара, балыстара былдыаатахтара. Бу сырыыга өр кэтэммэккэ-манаммакка обургу куһуоччугу ортотуттан ытыран илдьиэх буолбута, быһа ыстанан сиргэ түстэ, онтон соһуйбут курдук чугурус гыммытыгар тулуйбакка, күлэн «һык» диэбиппэр, буута быстарынан таһырдыа ойдо. Онтон ыла мин баарбар дьиэбэ киирбэтэбэ. Килиэбим хаппыт тобоһун ампаар муннугар биир сиргэ чөкө уурабын. Онтукам мэлийбит буолар. Ол атаһым сиирэ буолуо диэн сэрэйэбин, үөрэбин.

ДЬАБАРА ЭРЭЙДЭЭХ

Кулун тутар ый ортото. Тыал-куус бөбө. Мин сыарҕалаах атынан Намтан, киинэ дьааһыктарын тиэйэн, Салбанна тахсан иһэбин. Киинэ дьааһыгын үрдүгэр оту ууран чөкөллөн олорон, тула өттүбүн одуулаһабын.

Арай хаарга туох эрэ өндөрөннүүргэ дылы. Аппын тохтотон, баран хаалбатын диэн, оппуттан иннигэр ууран баран, ол суолу батыстым. Түүтэ саралаан, онон-манан ордубут дьабара эрэйдээх миигиттэн куота сатаан, хаарга батыллан баран, иннин диэки үнүөхтүү сатыыр, чугаһынан өрүһүйүөх айылаах дьабара иинэ суох. Эрэйдээх, утуя сыппакка, туох үүрэн таһааран, бу кыһын ортото халын хаарга сүүрэ сырыттаһай? Тонгон эрэйдэнэн өлүөн кэриэтэ, биирдэ охсон мэлитиэххэ дии санаан, чыпчахайбынан төбөбө саайдым. Эрэйдээх соро-муна бүттэбэ ол.

Дьиэбэр тийэн кэпсээбиппэр, биллэбим Бүөтүр кырдыктаммата. Кынным Өлөксөй оһонньор да чопчу быһаарбата. Тоһо эрэ кырынааска, тымыр уутугар түһэрдэ. Кырынаас булбута буоллар, дьабараны таах тутуо этэ. Оттон ити эрэйдээх бааһа суоһа. Тымыр уута кириэн, кыһын сир диригинник тоно сытар буолуохтаах. Хайдаһын да иһин, дьикти түбэлтэ. Оһолоор, улааттаххытына итини быһаараарын дуу.

КУОСКА

Сайылыкка оһо үксэ атаһа сыгынньах сылдыра. Оонньуубут наар араас бытархай кыылы-сүөлү экирэтти этэ. Ол быһыгар отоннуурбут, дьэдьэнниирбит. Отоннуу сылдьан, моһотойу көрөн экирэтэн, ыһыы-хаһыы бөбө буолан, отоннуурбутун да умнарбыт. Адьас кыра отонноох, сорохтор ардыгар кураанах кэлэн, сымнаһас эттээх сирдэригэр этэрбэс быата ыалдыттаан, ытаан сарылаһаллара да, кэлин син биир умнуллан хаалара. Атаһа сыгынньах сылдыра буоламмыт, окко-маска, дөлүһүнөн хатыытыгар хаарыллан тарбаныы, бааһырыы да үксэ.

Мин сайылык оһолоруттан барыларыттан кыра, бытаан буоламмын, оһолорбун куоттаран, ыксаан, дөлүһүнөнү дөлүһүнөн диэбэккэ курдат

сылдыаммын, ордук иэдэйэrim. Киэһэ дьиэбэр кэлэн бааспын силлээн-хаахтаан, имэрийэн-томоруян эмтээбитэ буоларым да, хабыран, соробор иринэрэн сордуура. Тула өттө күрүө курдуктаах кыра оҕо оронугар сытарым. Сытааппын кытта, улахан баҕайы кырдыаҕас эриэн куоска атахпар сытара. Били баастарбын сып-сылаас, сымнаҕас эрээри хатыылаах соҕус тылынан салыыра, оччоҕуна баастарым дьярылҕаннара ааһан, утуйан хааларым. Баастарым сотору оһоллоро. Куоскам үксүгэр бииргэ сытыспат, оттон бааһырдым да, бу баар буолара. Ол иһин куоскабын – Бааскабын, олус таптыырым.

Биирдэ атын куосканы кытта охсустаҕа буолуо, хаҕас хараҕын үөһэ өттүн хайа таттаран кэлбитэ, ону мин иэс төлөөрү гыммытым дуу, аһыммытым дуу, куоскабын кууһан олорон, бааһын салаан эрдэхпинэ, эдьийим көрөн, оройго тап гыннарбыта:

– Пахай даҕаны! Бу уол аны куосканы салаан эрэр, – диэн мөхпүтэ. Бааскам биир атаҕын салыы-салыы, ол атаҕынан бааһын сотторо, онон олус түргэнник бааһа оспута. Куоска силэ эмтээх буоллаҕа. Куоска киһи туга ыалдыар да, ол миэстэҕэр сыста сытан угуттаан ыарыытын аһарааччы.

Биирдэ куоскам дьабара улахан баҕайы хороонугар киирэн хаалла. Иһирдэе киирбитин кэннэ, онно туох эрэ бүллүгүрүүргэ, тилигирииргэ дылы гынна. Сотору чуумпу буолла. Мин куоскам өллөҕө диэн ытаары аҕай олодохпуна, дьабара хороонуттан куоскам маҕан кутуруга көһүннэ. Үөрдүм аҕай! Куоскам буоллаҕына дьабараны сиһин ортотуттан ытыран соһон таһаарда.

– Төбөтүттэн ытырыаххын, оччоҕуна таһаарарга чэпчэки буолуо этэ, – диибин. Бааскам тугу да өйдөөбөтө, хата аһыттан көгөннөҕө буолан курдугунаата. Көгөнөрө сөп даҕаны. Ити үлүгэр кыргыһан кыайбыт, эрэй бөҕөнөн сосуһан таһаарбыт аһын атын бэйэлээх тойон былдыаары гыммытыттан.

Сотору буолаат, атахпын титирик тостубут төнгүргэһигэр дьөлө үктээн кэбиһэн, хаан-сиин буолан кэллим. Хаанын тымныы уунан сууйан баран, тэрэпиискэнэн баайан кэбистим. Хаана барбат буолбутун кэннэ ийэм: «Бүтэйэн хаалыа, аһаҕастык илдьэ сырыт», – диэтэ. Кыратык испит, бааһым атта кытаран хаалбыт, дьяралыйыы бөҕө. Куоскам барахсан атахпар кэлэн, сытан эрэн бааһым тулатын салыыр. Ол аайы сүрэхпэр сылаас кутуллар, дьяралыйар ыарыы намыраан утуйан хаалабын. Аттыбар куоскам – Бааскам баар, баас оһуо. Үтүөкэн да куоска этэ, мин Бааскам.

ХАМЫАС ХАРАХ

Бөтүг оскуолатын тутуутугар көмөлөһөн, акылаат буорун кутуутугар нуормабытын бүтэрэн, интернаттан өлүү аһылыкпытын ылан, Бардыалаахха табыстыбыт. Күн аайы нуормалаах сорудахпытын толоробут. Долгучуогу чөмөхтүүбүт. Сэттэ уол бэлэмниир долгучуоҕун мин, Охлопков Коля – Эттээх Коля (Эттээхэп уола) диэн лэс курдук

модь уоллуун сүгэн биирдии-иккилии көлө тизэйиитэ гына чөмөхтүүбүт. Маспыт мутугун тута чөмөхтөөн иһэбит. Эргэ хаппыт чөмөхтөр эмиэ бааллар. Олус куйаас да буоллар, ойуур иһэ сөрүүн, бырдах суох, үлэлииргэ олус үчүгэй. Күннээби нуорманы бүтэрэн, киэһэ тото аһаан баран, сайылык хонуутунан топпут хаас курдук набыллык күүлэйдиир үчүгэй да буоллаба.

Утуйарбытыгар анаан үүт сойутар буор муосталаах хоспобу биэрбиттэрин арыый кэнэтэн, кытыы өттүлэрин тэннии хаһан кэбиспиит, от тэлгэппиит. Матараастарбытын ыгыта симэн, баппатабын ыал күүлэтигэр уктарбыппыт. Утуйарбытыгар, дьэ көрүдүүөс этэ. Туруусугунан эрэ хаалабын. Олус кыарабас буолан, абыс уол ойбоосторунан ыга симсэн сыппыттарын кэннэ, тохсус уолбут ханнык эрэ икки уол быһыгар кыбыллан, син миэстэ булан сытара. Биир эмэ уол аһаар өттүм сылайан илиим утуйаары гынна, эргийиэбин, диэтэбинэ, эмиэ бары туран, ким тахсан киирэр көбүрэттэн, хаттаан били киэһээнни хартыынабыт хатыланар.

Биирдэ Охлопков Коля маайкалаах сыппыта, түүн уһуллан хаалбыт этэ. Маайка уһулар кыарабаһа диэн күлсүү бөбө. Эдэрбит бэрт буолан, ону баарды онгостубаппыт, бухатыырды утуйан сирилэтэрбит.

Бүтэн киирэрбит чугаһыгар, мас лабаатын эргэ чөмөххө бырабааппытын кытта, чөмөх анныттан хамыас харах ойон тахсаат, аһыйахта ньохоохтоот, олоро түстэ. «Оо, куобах!», – диэн хаһытааппын кытта, уолаттар куобах оботун төгүрүйэн кэбистилэр, ханна да барар бокуой биэрбэккэлэр тутан ыллылар. Киэһээнни үлэбит бүтүөр диэри ортотуттан быанан баайан өртөөн кэбистибит.

Киэһэ иккиэ буолан Намга киирдибит, оскуола директорыгар А.А. Софроновка дьэтигэр илдьэн биэрдибит. Куобахпытын моонньуттан быалаан илдьэ сылдыбыппыт. Афанасий Афанасьевич: «Баһар, оскуола кыра оҕолоругар «Тыыннаах муннукка» көрдөрүөм», – диэн ылан хаалла. Директорбыт кыра унуохтаах буолан баран, олус киппэ киһи этэ. Ол бэйэтэ быычыкаа куобах оботун сиэппитэ көрүдүүөһэ сүрэ. Киэһэ кэргэнигэр Генриетта Сергеевнаба көрдөрөөрү орон анныгар киирбит куобах оботун таһаараары илиитинэн сарбайбытын куобах обото тарбабын быһыта ытыран хаһыы-ыһыы, хаан-сиин бөбө буолбут. Оччолооҕу көрөн баран, Сергеевна: «Ити кыылгын киэр гын», – диэбит. Оскуолаба таһааран чугас олорор кыра кылааска үөрэнэр икки кыыска эрэхээнкэ килиэккэ онгортон көрдөрбүт. Биһиги үлэлээн бүтэн киирбиппитигэр: «Тыыннаах муннук» аһыллыбат, онон куобаххыт оботун ылын. Баһар, улаатыннанан сиэн даһаны», – диэн биһиэхэ туттараат, куотан хаалла.

Хайдах гынаахха? Тугунан аһатабыт? Ханна туруорабыт? Онтон да атын моһуоктар көстөн иһэллэр. Килиэби сиэбэт. Хаһан аһаабыт аһа буолан сиэбэй. Таһырдыаттан от үргээн киллэрэн, сүөһүгэ биэрэрдии туора аспыппытыгар кыһаммата. Оту биирдии устууканан айаһар астахха, быһыта кэбийэн табыгыратар. Көрдөххө, оту иһирдэ анһан иһэр курдуккун. Ыстаабакка ыйыстар эрэ быһыылаах. Ол курдук

хоспутугар аҗыйах хоннордубут. Онтон ким эрэ сүбэлээн, интернат арҗаа диэки өттүгэр штaketнигы кыараҗас гына саайан баран, онно баар оту сии сырыттын диэн киэһэ ыытан кэбистибит. Сарсыарда көрбүппүт, куобахпыт оҗото суох. Ким эрэ ылан барбыта дуу, бэйэтэ кыбыллан тахсан ойуурга куоппута дуу. Ким билиэ баарай? Ойуурга барарыгар ыкка түбэспэтэх буоллаҗына дьоло, оттон ханнык эрэ киһи ылбыт буоллаҗына, аҗыйах ыстал эт, аҗыйах ньуоска миин буолбута буолуо. Ойуурдаах куобах охтон биэрбэт. Ойуурга тийбит буоллаҗына, улааттын, куобах аймах төрдө буоллун.

СИБИИННЬЭ УОННА ЫТ

Сибиинньэни чанчарык, тугу да өйдөөбөт, бэлэм эрэ аһы мэтийэр дьэиэ кыылын курдук көрөллөр. Дьэ, алҗаһыыллар, диибин мин. Биирдэ ыалбыттан ыт оҗотун бэлэхтэттим. Босхо ылыам дуо, аһаатахпыт дии. Ытым оҗотун тонуро диэн, күһүн этэ, уолукпар уктан дьэибэр кэлэн үөрүүбүн үллэстээри кэргэммэр кэпсээбиппэр: «Киэр гын, аны ыт иигин-сааҗын ыраастатаары гынаҗын дуо? Онто да суох сааҗы кытта тииһэбин», – диэн мас-таас курдук этэн кэбистэ.

Кыратык толкуйга түстүм. Арба даҗаны, хотонно сибиинньэ оҗотун кытта туруорууһукпун. Хотонно элээрдэн таһааран, сибиинньэ уйатыгар уган кэбистим. Сибиинньэ оҗотугар кыракый сыынкабай хобордооххо ас куппуппар, сибиинньэм аһаан чубурҗатан барда. Ытым оҗотун аһата үөрөппиттэр. Асаһан ньамырҗаппытынан барда. Сибиинньэм оҗото аһаата да, утуйар идэлээх. Бу да сырыыга утуйаары оһоһунна. Сытар сирин муннунан өр баҗайы ыраастаан баран, умса сытынан кэбистэ. Ытым оҗото ыйылыы-ыйылыы сылаас сирин көрдөөн уһа-хаһас хаампахтаан баран, сибиинньэ оҗото сытарын булан, үрдүгэр чараас түүлээх иһинэн сытынан кэбистэ. Сибиинньэ оҗото көхсүгэр сылаас биллибитигэр астыннаҗа буолуо. Кыратык «кых-хах» диэн санараат, чуумпурда. Иккиэн астынан харахтарын быһа симтилэр. Күн аайы итинник буолан истэ.

Саас буолан, ичигэс күннэр үүннүлэр. Ыппын таһырдыа уйа онорон көһөрдүм. Сибиинньэм оҗото сытар сирин күн аайы муннунан кубускураанах гына ыраастыыр, сытар, онтон ойон туран уйатын тула сүүрэр, арааһа, «сылаас суорҗанын» – ыты көрдүүр быһыылаах. Балайда хардырҗаамахтаат, сытан утуйар буолла. Кэлин сибиинньэбин олбуорбар босхо ыппыппар «ытын тутара буолуо» диэбиттэрэ да, сибиинньэ сыттаҗына, ытым аттыгар сытар, атын сибиинньэлэри, ыттары адьас чугаһаппат этэ.

Оттооһун саҗаланна. Намтан оскуола оҗолоро тахсан, окко үлэлииргэ аналлаах ЛТО – үлэ, сынньалан лааҗыра тэриллибитэ. Мин сибиинньэм оҗотун окко ильдэ бардым. ЛТО начальнигынан Ушницкай Рум Дмитриевич, иитээччинэн кини кэргэнэ тахсыбыттара уонна кыра уолаттарын ильдэ сылдыбыттара.

Ытым ЛТО оҗолорун кытта атын алааска барсара, миигин кытта

сибиинньэм оџото хаалара. Босхо сылдыар буолан, мин ханна барабын да, батыһа сылдыара. Ойоџоһун таптайарбын кытта суулан түһэн, иһин имэриттэрэрин, тарбатарын наһаа сөбүлүүрэ. Уу баһа бардахпына да барсара. Биһиги өттүбүтүнэн күөл атаџа түбэхэр буолан, сыыйа дириңиирэ, хойуу оттооџо. Онон ыстааным сототун адьас үөһэ тардынан баран ыраас ууну баһаары, ыраах соџус кэһэн киирэрим. Сибиинньэ оџото хаалсыбат, кэннибиттэн харбыы сылдьан батыһар. Ууттан тахсан сүүрэн элэкэччийэр. Биэдэрэџин сиргэ ууран баран, харабыллаан турбатаххына, алџас түгнэри көтөн, уутун тоџоро. Оччоџо хат уу баһа киирэџин. Кини эмиэ харбаан батыһар.

Рум Дмитриевич кыра уола сибиинньэм оџотун бэтиэхэлээн сутуругунан ойоџоско боксердуура. Сибиинньэ бастаан утаа баран хаалара, сотору уолга эппиэттэхэр буолбута. Чугаһаатаџына сибиинньэ оџото ойоџоһунан соџус турунан кэбиһэр. Уола оџуста да, харса суох сыһааџынан уол атаџын саайталаан силлиргэтэр. Уолтан хаалбакка экирэтэ сылдыар идэлэннэ. Уол ытаан сыгсырыйар буолла. Оџолор уолу күлэн бөџө. Инньэ гынан боксер сибиинньэлэммитим. Сибиинньэ ыраас, өйдөөх кыыл. Бадарааны сөбүлүүрэ диэн, бадараан куйааска сөрүүн, бырдахтан көмүскүүр куйах буолар.

ЧООСКУЛАР

Кэргэним куоракка эппэрээссийэлэнэ барда. Барыан иннинэ, сүөһүбүн-аспын, сибиинньэлэрим оџолорун хайдах көрөн олоруохтааџым туһунан элбэх сүбэ, уһун укаас бөџөнү биэрдэ. Мин ээџи кытта сылдыабын. Кэргэним куораттаата. Кини барарыгар икки аһыыр иһити хаалларбытыгар сибиинньэм оџолоругар, ынахтан ыат, үүт кутан аһатабын. Аһыыр кэмнэригэр чооскуларбын көрүдүөргэ босхо ыытабын. Араас быракааһы онороллор. Борооскулар анныларын тинсирийэллэр, сытар ынахтар үрдүлэригэр тахсаллар. Ол курдук, син балачча кэм ааста. Чооскуларым иһиттэригэр толору сылаас үүтү кутабын. Начаас аһаан бүтэрээт, борооскулар тобуктары тиниктэхэллэр. Ону сөбүлээбэккэ, борооскулар тэбиэлииллэр. «Чоху» диэн ааттаах кырдыаџас ынахпытыгар баран, быттыгын анныалаатахтарына, анар атаџын тыыллыы тэбэн биэрэр. Оччоџуна эмиийин булан чобурџаттахтарына, ынах туран кэлэр. Эмиийи уоппут сибиинньэ оџото балачча ыйанан тура түһээт, суулан түһэр. Киниттэн салџанан иккис оџо хантайан ынах эмиийин эмэн чообурџатаат, эмиэ суулар. Ол курдук кылгас атахтаах, улахан сириннээх ынахпын икки эмиийин үүтүн олоччу кэриэтэ эмэн кэбиспит буолаллар. Мин көрдөхпүнэ, астарыгар тотор, истэрэ дэдэ курдук буолар, кулгаахтара даллайан, дьэ көр дьон!

Эмээхсиним эппэрээссийэттэн кэлээт, сарсыныгар хотонно тийэн, чооскулары көрөөт:

– Чооскуларың дьүдэйэн истэрэ сарайбыт, кулгаахтара даллайбыт, адьас улааппатахтар, уруоттар буолбуттар, – диэн айдаан бөџө.

– Биэрбит иһиккэр толору үүт кутан биэрэбин, тотон истэрэ улахан ини, – диэн көмүскэнэбин.

– Дьүдэйэн истэрэ улааппыт. Хата ынаҕы эмэн баччаҕа кэлбиттэр. Кэбис, бэйэм көрөн аһатыһыкпын, – диэн буолла.

Кырдьык да оннук эбит. Улахан иһиккэ аһаппытыгар истэрэ тардан, бэйэлэрэ уһаан, кулгаахтара сөбүгэр буолан, дьэ дьиннээх сибиинньэҕэ майгынныыр буоллулар. Чооскуларым өлбөтөхтөрүгэр ынаҕар истээх, улахан сириннээх, кылгас атахтаах, сымнаҕас майгылаах, чох хара дьүһүннээх Чохубар махтанабын.

ТУРТАСТАР

Салбантан Намна бэлисипиэтинэн айаннаан иһэбин. Ол саҕана суол үчүгэй этэ. Тэлиэгэлээх атынан, оҕуһунан айанныырбыт. Таарыһа сыырын аннынан үрэжинэн айан суола тыргыллара. Суол кытыытыгар хатын, талах мастар сэлэлээн үүнэн тураллара. Уһа өттүбэр туох эрэ тыаһаабытыгар көрбүтүм, биир туртас талах быһыһынан сүүрэн элээрэн иһэр эбит. Ону көрөн куоталаспыт курдук бэлисипиэппин тэбэрбин эбэн биэрдим. Туртаһым сөп-сөп өрө көтөр, арааһа талахтары үрдүлэринэн ойор быһыылаах. Балачча барбахтаан истэхпитинэ, ыарҕа бүтэн хаалла. Туртаһым линкинэс ойуур диэки туора ойдо да, начаас харахпыттан сүттэ.

Арыый бытааран салгыы айаннаатым. «Искра» өтөхсүйбүт сайылыгын тиэрбэһин илин өттүнээҕи аанын аһан иһэн көрө түспүтүм, суолум ортотугар үс туртас турар. Чөрбөһүү, хоһоһуу бөҕө. Тумул ойууртан өссө икки туртас тахсан иһэн, төттөрү түстүлэр. Мин ол үс туртаһы икки ардыларынан быһа көтөн аһаары эмиэ харса суох тэптим. Икки ардыбыт биэс уонча миэтэрэ этэ. Кинилэртэн 20 миэтэрэлээх сиргэ суолга дириг чалбах баар эбит. Ону көрбөккө бэлисипиэтим халтарыһан, сиргэ тура түстүм. Көрбүтүм, биир туртас соҕотоһун алаас хоту өттүн диэки өрө ыстана-ыстана 50-60 миэтэрэ курдук сири сүүрээт, турунан кэбистэ. Аны иккис эмиэ оннук гынна. Үһүстэрэ ону хатылаата. Онно тураллар. Мин иһиирдим, хаһытаан бытарыйтым. Биир туртас мааһыннытын курдук өрүтэ ойо-ойо балайда барбахтаат, эмиэ кэннин диэки хайыспытынан турунан кэбистэ. Аны икки туртас ойуоккаластылар, доҕордоругар тийэн эмиэ тохтоотулар. Барахсаттар, ити тоҕо өрө көтүөлээн сэниэлэрин эһэллэрэ, тоҕо тохтоон хаалаллара буолла? Үргүлдүү сүүрэн хаалыахтарын сөп этэ. Ол да иһин бөрө аһылыга буолан, ахсааннара эбиллибэтэ буолуо. Дьэ, эриэкэс түбэлтэ буолбута. Эчи, кыраһаабайдарын, сэргэхтэрин.

КЭЙИИК БОРООСКУ

Күтүөтүм Митрофан, эдьиийим Дьэбдьизэй Соттокуустааҕы кытта дьуккаах олороллор. Быраатым Миитэрэй үстээх оҕо. Сайын күн аайы кинини кытта бүөбэйдэһэн тахсабын. Биирдэ таратаайкаҕа олордон

баран, туох баар кыахпынан сыыры таннары анньан, сүүрэн истэхпинэ, туох эрэ онхойугар таратаайкам көлүөһэтэ охсуллан, уолум эһиллэн хаалла. Үрдүнэн көлүөһэ ааста.

Миитэрэй ытаан марылаата. Тохтуо суох быһыылаах. Ыксаатым, мөбүллэр киһи буоллум. Хайдах гынан уоскутабын? Атахпынан атабым такымын тэппитэ буолан охтон түстүм. Уолум диэки хайыһан сирэйбин араастаан муунньаннаттым. Арааһа, көрүдьүөс сирэй буолуо. Уолум күлэн кэллэ. Үөрдүм ажай. Туран ырбаахым тэллэбинэн Миитэрэй харабын уутун, сыынын-сыраанын соттум. Таратаайкабар олордон дьизэм таһыгар ажаллым.

Уолбун түһэрээппин кытта, хантан да кэлбитэ биллибэккэ, ыалбыт кэйиик борооскута бу ойон кэллэ. Миигин ойоҕоско кэйэн «кип» гыннарда. Иккиһин түһэн эрдэбинэ, уолбун саба баттаан, борооскуга көхсүбүн тоһуйан иһэбин. Аллара сытар буоламмын, борооску кэнэриитинэн эрэ кэйэр. Ыалбыт эмээхсин түбэһэ кэлэн, борооскутун тутта.

Мин бырааппын дьизэҕэ киллэрдим. Эдьийим көхсүбүн көрөн айдаан бөҕө, көбөрөн хаалбыт үһү. Күтүөппүттэн «дьоруой» диэн хайҕанан, ыалдьарбын да умна быһыытыйдым. Сүөһүнү өлөрөр кэм ыраах да буоллар, ол борооскуну ыалларбыт өлөрбүттэрэ. Ол саҕана кэтэх да сүөһүнү өлөрүү сэбиэт көнгүлэ суох табыллыбат этэ. Ол дьону:

– Сүөһү туйабын нолуогун төлөөмөөрү, сүөһүгүтүн өлөрбүккүт, – диэн буруйдаабыт буолуохтаахтар, ботуччу ыстарааптаабыттара дуу. Кэлин ол оҕонньору көрбөт этим. Төһөтүн да иһин, кытаанах кэм кэлэн ааспыта.

ОБУС ЭРЭЙДЭЭНИНЭ

Аатырбыт кэйиик оҕус мин Үөттээххэ бырааппыныын Митроштуун от кэбиһэн ортолоон эрдэхпитинэ, мөбүрүү-мөбүрүү биһиги диэки күлтэйэн кэллэ. Уолбар: «Отунан күлүктэнэн ойуурга куотуохха», – диэт, от кэннигэр түстүм. Оҕус кэлэн оппут муннугун тоҕута анһа турдаҕына, ойуур диэки куоттубут. Оппутун тула хаама сылдьан, үлтү кэйиэлээн, ыһан-тоҕон баран, сүөһүлэрин диэки күскэйдэ. Хат кэбиһэн, бугул аҕалан үрдэтэн эрдэхпитинэ, эмиэ бу сүүрэн бөскөһүйэн иһэр эбит.

– Түргэнник куотуох, дьизэбитигэр баран арагаакката оностон, ытыалаан кэһэтэн, үүрүөх, – диэт, ойуурга түстүм. Уолум батыста. Дьэ, кыһыылаах кыыл буулаата. Дьизэбитигэр кэлэн волейбол мээчигин алдьаммыт хаамыратынан биирдии арагаакканы оноһуннубут, бөдөн доруобунньугу сизэппитигэр кутуннубут, оппутугар бардыбыт. Дьэ дьаабы көстүү! Оппут ыһыллан ньалбайан хаалбыт, сүөһү сааҕа бөҕө. Саахтаах отун атырдыаҕынан баһан туора чөмөхтөөтүбүт, эмиэ сагалыы кэбиһэн, от эрэ анарын онордубут. Арай оҕус мөбүрүүр. Көрө түспүпүт – оҕуспут бу иһэр.

– Митрош, оҕуһу кулгаабын, быттыгын кыһаан ытыалаа, – диэт, от муннугар сөрүөстэн туран ытыалаан бардым. Кулгаабын таптаһа,

төбөтүн булкуйар, ойоџонунан буоллаџына, быттыгар ыттаха, тэбиэлэнэн силлиргэтэр. Балачча оннук турбахтаан баран, тэскилииргэ барда. Митрош кэнниттэн ытан, тээһэнкэтин тапта быһыылаах, оџуспут ньохчос гынаат, сүүрэн көөһөкөччүйдэ. Биһиги: «Дьэ, кэһэттибит ээ», – диэн үөрдүбүт.

Ыларыытын умуннаџа буолуо. Тохтуу түһэн баран, эмиэ иһэр эбит. Бу сырыыга көрөр сиригэр туран ытыалаатыбыт, сотору төнүннэ. Аһаан баран, оппутун түстээри сырыттаһытына, бу силтэйэн кэллэ. Арагааккабытын аһаабыт сирбитигэр умнан кэбиспиит. Ыксал буолла. Утары тахсан арагаакканан ытар курдук туттубуппутугар, төбөтүн буккуйбахтаан баран, төннөн алтахтыы турда.

Киэһэ оппутугар күрүө маһын бэлэмнээтибит. Мин ойуурга киирэн тоһоџо маһын быһа сырыттым. Арай ол сылдьан иһиттэхпинэ, тэйиччи баџайы: «Аа-а, аай!», – диэн хаһыы иһиллэр. Ойууртан тахсыбытым, уолум көстүбэт. Хантан эрэ: «Таай!», – диэн хаһыытыыр саната иһиллэр, оџус мөџүрүүр. Өйдөөн көрбүтүм, бэйэтэ да аџыйах талах мастаах бөлкөйгө адаархай титирик сыыһыгар уолум тахсан, мас чыпчаалын кууһан олорор эбит. Аттыгар оџус буору хаһан ыһылланнатар. Оџуһу аџыйахта быттыкка ытыалаабыппар, куотан, сүүрэн көскөйдө. Уолум маһыттан чэпчэки баџайытык ыстанан түстэ уонна туох буолбутун кэпсээн дэлби күллэрдэ.

Ходуһаџа сытар сиэрдийэни соһон аџалаары көтөџөн эрдэџинэ, оџус сүүрэн иһэр эбит. Куотар сирэ суох. Аџыйах талах, 3-5 миэтэрэлээх титирик эрэ баар. Толкуйдуур түгэн суох. Титириккэ ыттан хачыгыраабыт. Хас да лабааны тоһута үктээн суулла сыһан ыксаабыт, синньигэс баџайы титирик төбөтүн кууһан, 2 эрэ миэтэрэ үөһэ олорбут. Оџуһа тула хаама сылдьан муоһунан талахтары эрийэ-эрийэ силистэри турута тыыталаабыт. Хата, титириги кэйбэтэх. Кэйбитэ буоллар, уолу сиргэ түһэрэрэ хаалбыт. «Арагаакканан ытыаххын», – диэбиппэр: «Оппут таһыгар танаспар хаалларан кэбиспиин», – диэн билиммитэ. Дьэ, кутталлаах балаһыаннаџа киирэ сылдьыбыт.

КУЛУНЧУК

Дьизэбит иһиттэн түннүк нөнгүө сылгы үөрэ аһыы сылдьарын көрөбүт. Ыппытын ыппыппыт, ол сылгылары кыратык үрээт, ханна эрэ баран хаалла. Тэлэбиисэргэ аралдьыйан сылгыларбыт ханна барбыттарын көрбөккө хааллыбыт. Арай көрбүппүт, биир биэ турар. Аттыгар быычыкайкаан кулунчук тура сатыыр. Илин атахтара икки ағыы бараллар, умса баран түһэр. Икки атаџа уйдаџына, кэлин атахтарынан туран иһэн, таралыс гынар. Оччону көрөн баран, сүрэхпитигэр ыттардыбыт: «Ыппыт, Харабылбыт, кулунчугу сана төрөөтүн кытта кэлин атаџын ингиирин быһа тартаџа. Сылгылаах дьонно убаһа харчытын төлүүр буоллубут», – диэн куттаныы бөџө. Көрөн олордохпутуна, кулунчук барахсан түөрт атаџар турда, салџалаата, эмиэ суулан

түстэ. Кыратык сыта түһээт, арыый сэниэлээхтик турда. Салбалыы-салбалыы тиэрэ-маары тэбинэн ийэтигэр кэллэ. Ийэтин эмиийин эмтэ, сэниэ киирдэ. Хаамар эбит. Ыппытын таах буруйдаабыппыт. Айылба оҕото, кулунчук барахсан, ийэтин батыһан үөрдэрин диэки тойтойо турда.

Кулунчук барахсан, кытаат, улаат!

ЧЫРЫЛЫМПЫАЙ

Совхоз саҕана, саас эрдэ сана төрөөбүт, соҕотох хаалбыт кулунчугу сатаан ииттэххитинэ, сылгы төрдө оҕостунг диэн биэрдилэр. Кэргэним ынах үүтүн уунан убатан биэрдэҕинэ, сылаастыы ньирэй суоскатын истикилээнкэҕэ ыга баайан кулунчукпар үнүлүтэбин. Бастаан суосканы истикилээнкэни тула эмпэхтээн баран, суоска төбөтүн булан, син эмэн барда. Үксүн тоҕон-хорон, сорҕото иһигэр тийдэҕэ буолуо. Кэлин үөрэнэн күүскэ оборон сообурҕатар.

Ынахтар отторуттан күөбүн талан аһата сатыыбын. Ол күөх оту аанһа сиэбэт, хата сүөһүлэр хотууллаабыт отторун итигэстэһэр. Таптаабыт отуттан сиэтин диэн адьас да кыбыыга уган кэбистим. Сүөһүлэр аһы таҕыстахтарына, кыбыы ааныгар кэлэн турар, далга тахсаары төттөрү-таары хаамыталыыр, арааһа үөргэ талаһар быһыылаах. Сүөһүлэри уулата бардахпына, сүөһүлэри батыһар буолла. Дал саабын күрдьэрбэр икки илин атабынан санныбар ыттар, батыһа сылдьан чылыгырыайкам көхсүн, илиибин кыра-кыратык ытырбахтыыр. Эйэргэһэр дьүһүнэ буолуо.

Бириэмэ баран иһэр. Чырылымпыай, чыры-чырылаччы кистиирин иһин итинник ааттаабыппыт, тэлгэһэҕэ мэччийэр, кыбыыга от тобоҕун, тэллэҕин табыһан күнү быһа иллэнэ суох. Ол быыһыгар хаһаайкаҕа эйэргээн саннын тиһинэн ытырбахтаан мөбүллэр, дьарыллар даҕаны.

Ыһыах күнэ тиһинэн кэллэ. «Убаһабытын ыңыырдаан, киэргэтэн ыһыахтыыр сиргэ илдьэн кыра сэргэҕэ баайаарың. Оҕо-уруу көрөн үөрдүн», – диэбиттэрэ. Ыһыахтыыр сир ааныгар диэри холку бэйэлээхтик кэлбитэ. Онтон, доҕоор, Чырылымпыайым дьирэччи тэбинэн баран турар. Туора-маары соһо сатаа, дьонунан үтүрүттэрэн көр, туһа суох. Уолаттар өй ылан: «Хотуннун, хаһаайкатын ыңыр, баҕар, оччоҕуна барыа», – диэтилэр. Оҕолорунан кэргэммин ыңыртарбыппар кэллэ. Туох буолбутун истэн, Чырылымпыайы сыһаабын таптайда, сиэлин тардыалаата, араастаан таптаан саһарда уонна: «Чэ, бардыбыт», – диэт, түһүлгэ диэки хаама турда. Чырылымпыай өс киирбэх хаһаайкатын ситэн ылан, көхсүгэр муннунан сыстан, үтүрүйэр кэриэтэ батыста. Кыра сэргэҕэ баайдыбыт уонна түһүлгэбитигэр баран олордубут. Өр буолбата: «Кулунчуккут сүгүн буолбата, быатын быһаары тардыалаһар, туйабынан буору табыһар, бокуойа суох кистиир», – диэтилэр. Иччитин сүтэрэн айманар быһыылаах диэн, оҕолор сөбүн көрдүлэр-иһиттилэр дии санаан, быатыттан сүөрэн кэбистибит. Сиэлэн тибигирэйэн кэлэн

хотунун сытырбалаат, кини таһыгар сылдьан мэччийбитинэн барда. Сөп-сөп кистээн чырылатар, иччитигэр чугаһаан тура түһэр уонна эмиэ мэччийэр. Иппит, үүт иһэрпит киһитин иччи онһуннаҕа.

АТ

Нам интернатыгар олорон, сайын табаарыһым Сивцев Ваня оннугар оскуолаҕа уу баһааччы буоллум. Аппыт бээгэй, нэс баҕайы ат. Сарсыныгар күнүһүөрү аан бастаан аппын тутта оскуола таһыгар тийдим. Атым аһыы турар. Чугаһаан эрдэхпинэ атым тиһин килэппитинэн утары сүүрэн кэллэ да, тиһинэн түөскэ түстэ. Даллах гынан, тиэрэ баран эрдэхпинэ, эргичис гынаат, икки кэлин атаҕынан өрө тэптэ. Охтон иһэн сирэйим иннинэн туйах элэс гынан ааспытын көрөн хааллым. Тиэрэ аспатаҕа буоллар, төбөбүн хампы тэбэрэ хааллаҕа. Ойон туран маатырылаан субуруппуппар куота сүүрдэ. Оскуола таһыттан биэрэстэ курдук ыраах сөтүөлүүр сиргэ, МТС хоту өттүгэр тийэ экирэттим. Сөтүөлүү сылдьар оҕолорунан күөйтэрэн туттум. Миинэн оскуолаҕа диэри туос бөтөрөнгүнэн аҕалан, буочукалаах тэлиэгэҕэ көлүйдүм.

Түөртэ кырынан учууталларга уу бастым. Аппын киэһэ арыыга киллэрэн өртөөн мэччиттим. Сарсыныгар салла-салла аппын тутта тийбиппэр, ытыра да, тэбэ да сатаабакка туран биэрдэ. Олус иччимсэх, наһаа сымнаҕас ат этэ. Мин кэннибиттэн Кеша Кривошапкин уу баспыта. Маннайгы күнүгэр кинини эмиэ ытырбыт этэ.

Дьэ, бэтиэхэлээх ат эбит этэ. Олус иччимсэх буолан атыныраатаҕа. Сөп ээ, хас наадыйбыт киһи аайы туттарыа дуо?

БӨРӨ БЫТАТА

Бөрө бытата диэн – киһи мээнэ түбэхэ хаампат сиригэр, мас төрдүн диринник хаһан бөрө төрөөбүт миэстэтин ааттыыллар. Дьэ маннык бытаҕа биһиги биир киһибит оттоон кэлэн иһэн, ойуурунан быһа айаннаан, алҕас түбэхэ түспүт. Биир улахан тиит анныгар дирин онхойу көрбүт. Дьиктиргээн ол онхойу тобуктаан, илиитинэн тайанан өнгөйөн көрбүт. Биир борон ыт оҕото кинини көрөн кылаллан олорор эбит. Ону саҕатыттан харбаан бэттэх аҕалбыт. Антах өссө түөрт оҕо сытар үһү. Илдэ барыан баҕарбыт да, ол ороспуйдары угуох айылаах туга да суох буолан биэрбит. «Чэ бээ, сытан эринг, онгостон кэлэн илдэ барыам», – дии санаан дьиэтигэр кэлбит.

Уолбутун Сеня диэн ааттыабын. Сеня дьиэтигэр кэлээт, ити бөрө оҕолорун соҕотоҕун кыайан иппэппин, онон уолаттарга туохха эмэ мэнэйдэһиэххэ дии санаан, ыты иитиэн сөптөөх дьону кэрийэн кэпсэтэн, «буоккаабый» испит, сарсын-өйүүн онтуларын аҕалыах буолбут. Дьэ, биирдэ сүгэхэр куулланан барбыт. Билэр тиитигэр чуо хааман тийэн өнгөс гыммыта, кубус-кураанах иин аҕайан сытар эбит. Сеня курус гыммыт. Хайыа баарай, суох аата суох! Дьиэтин диэки

хаама турбут. «Уолаттарга туох диэм буолла?» диэн санаа хам кууста. Саллырбайдаан хааман дьиэтигэр чугаһаан иһэн, кинини туох эрэ дьөлө көрөрүн сэрэйэн, ойбоостуу соҕус көрбүтэ, киниттэн ырааба суох тиит таһыгар улахан баҕайы ыт кинини дьөлө көрөн ахан турар үһү. Этин сааһа аһыллан «дьар» гына түспүт, салҕалыар диэри куттаммыт. Ол ыт – тыһы бөрө эбит. Биһиги киһибит буут биллэрбит. Ити бөрө тута кэлбитэ буоллар, көрөн туруо суох этэ. Бытаба хаалларбыт сытынан билэн, дьиэтин чугаһыгар кэлэн «аны мин оҕолорбун тыытыма, куһаҕан буолуо» диэн сэрэттэҕэ. Сеня: «Маннайгы барыыбар бөрө оҕолорун ылбытым буоллар, бөрө тырыта тыытара хааллаба», – диэн сөпкө быһаарбыта. Итини, оҕолоор, сэрэтии диэҕин.

Соторутааҕыта булт туһунан биир кэпсээни аахпытым. Онно биир киһиэхэ табаарыстара булчут ыттарын хаалларан дэриэбинэлэригэр киирбиттэр. Ол ыттар бөрө бытатын булан, бөрө оҕолорун тутуталаан кэбиспиттэр. Арай булчут биир сарсыарда көрбүтэ, ойуурун саҕатыгар биир ыта өлө сытар эбит. Сарсыныгар иккис ыта өлбүт. Дьиктитэ диэн, адьас саната суох, агдатын ибили астаран өлбүт. Үһүс күнүгэр үһүс ыта өлбүт. Онтон ыксаан биир ытын быалаан баран, аттыттан араарбакка сылдыбыт.

Мас көтөҕөн киирээт тахсыбыта, ыта өлө сытар үһү. Ити бөрөлөр оҕолорун иэстэһэн ыттары тутуталаабыттар. Тыһы бөрө ыты бэйэтинэн манчыыктаан батыһыннанан ойуур саҕатыгар ильдэр. Онно маска саһан сытар атыыр бөрө соһуччу ойон кэлэн ыты түгнэри көтөн кэбиһэр. Уолуйбут ыты бөрө модьу төбөтүнэн агдатын ибили анһан кэбиһэр. Өстөрүн ситиһэн, тыаларыгар барбыттар. Кэлин бөрө бытатын мээһэ тыыппат буолаарын.

КЫРДЬАҔАС БӨРӨ

Бөрө олус өйдөөх кыыл. Соҕотох бөрө кыайан бултаабат. Ол иһин үөрүнэн сылдьан бултуулар. Бөрө олус кырыйдаҕына кыр өстөөҕөр – булчукка бэйэтин харайтара-өлөртөрө киирэн биэрэр эбит. Оннук түбэлтэни биһиги улууспутугар Салбан нэһилиэгэр булчутунан сылдыбыт «Бочуот Знага» уордьаннаах Канаев Николай Спиридонович кэпсээбитэ.

Биирдэ үгэһинэн ыраах сирдэриттэн саҕалаан тииннээн үүтээнигэр чугаһаан иһэн, көхсүн хараҕын туох эрэ дьөлө көрөрүн билэн, кэннин хайыспыта, уонча миэтэрэлээх сиргэ олус улахан бөрө кинини көрөн турар үһү. Сүгэ сылдыар тозовкатын сулбу тардан ылбытыгар бөрө улахан баҕайы баллабар төбөтүн аллара төгкөппүт. Ньюкулай бөрөнү сүүһүгэр кыһаат, элбэрээгин төлө тарпыт. Тозовка тыаһа «тас» гынаатын кытта, бөрө суулан түспүт.

Үүтээнэ итинтэн биэрэстэ эрэ кэринэ эбит. Бөрөтүн сүгэн үүтээнигэр киллэрбит. Киэһэ аһылыгын аһаан баран, бөрөтүн сүлэн чинчийэн көрбүт. Аһара кырдыбыт атыыр бөрө үһү. Аһыытын уһуга мүлүрүччү элэйэн киһи эрбэҕин курдук буолбут. Онон булдун кыайан туппат,

өлөрбөт буолбут. Үөрүгэр туох да туһата суох, агардас аһанһан эрэ буолар турукка тийбит. Ол иһин ити судургутук харайтарбыт. Уруккута сүгэхэрдьит эбит. Ол аата ыраах булдун өлөрөн баран, арҕаһыгар туора быраҕан, сүгэн аҕалар эбит. Онон арҕаһын түүтэ элэйэн, кылаана мэлийбит. Итинник кыылы мээнэ сиргэ бырахпакка араҥастыыр баҕайы. Ити суон тиит төргүү мутугар биллэҕэ быраҕан туруорабын. Хаһан бэйэтэ сытыйан, кууран, ыһыллан бүтүөр диэри туруохтаах диэн быһаарбыта.

Дьикти буолбат дуо? Өскө Ньюкулайы туттаары батыспыта буоллар, көхсүгэр түһэн тырыта-хайыта тарпыта ыраатыа этэ. Ити эмиэ айылҕа биир таайыллыбатах таабырына.

ЭНЭ ОҕОТО

Алтыс кылааска үөрэнэ сылдьан, сааскы өрөбүлгэ Салбан Бырдыакытыгар абаҕабар Лөглөрүө Мэхээчэҕэ тахсыбытым. Абаҕам аах хоту Балаҕаннаахха олороллоро. Полищикова Дьэбдьиэйдээх дьуккаах этилэр.

Тийээн аһаабытым кэннэ, күнүс Дьэбдьиэй: «Бу уолга түүлээх быраатын көрдөрүөххэ, төһө да кыһырдын», – диэтэ. Мин тоҕо кыһырыахтаахпын өйдөөбөккө олодохпуна, муннукка турар улахан чабычактан хара куоска курдугу ортотуттан тутан ороото, онтуката курдугунуур, ырдьыгыныыр курдук гынар.

– Бээ, наһаа кыһырыма, аһыырын да чугаһаата. Хата кураанах да буоллар, эмиийбин эмп, – диэтэ, түөһүн аһан ол түүлээх бөкүнүгү түөһүгэр хам тутта. – Көр эрэ, эмэн чомурҕатар. Ас кэлбэтин билэн ытыһынан эмиийбин үөһэттэн аллараа диэки имэрийэр ээ. Бу абаҕан энэ оҕотун аҕалбыта. Ийэтин уонна биир оҕо бааһырбытын Куутуктуун өлөрбүттэр. Хараҕын аһа илик да буоллар, олус киннээх. Бу хааннааһын эмиий эмэригэр тыныраһын куоска курдук кистиити тутан имэрийэр идэлээх. Наар утуйан тахсар, – диэн кэпсээтэ.

Дьокуускайга биллэрбиттэрин ылыах буолбуттар, «кылгас кэмнэ көрө түһүн» диэбиттэр.

Саас ичигэскэ ыт оҕотун курдук сылдыбыт. Остуолбаҕа ыттар, сизэрдийэ устун хаамар буолбут. Кэлэр-барар оҕолор бэтиэхэлээн остуолбаттан суулары тартахтарына, куһаҕан баҕайытык көхсүн тыаһатар, баппаһайын саратан охсор буолбут. Аһастаах баҕайы эбит. Улааттаһын аайы кинэ-наара холлон испит, дьонно кутталламыт. Ол иһин ампаарга хаайыттар. Дьокуускайга билсэ сылдыбыттарынан, «ылбаппыт» диэбиттэр. Инньэ гынан улааппыт, кыыл буолбут эрдээҕи өлөрбүттэр.

Абаҕабыттан: «Уулаах дуу, ыарахан дуу энэни түбэхэн көрбүккүт дуо?», – диэн ыйыппыппар: «Энэ уулааһын биллэрбэт, төрүүрүгэр адьас кыра оҕону төрөтөр. Ити мин аҕалбытым балай да улааппыт кыыл. Оҕото олус түргэнник улаатааччы», – диэбитэ.

Тыһы энэ тохсунньу томороон тымныытын кэмигэр төрүүр эбит.

Биир-икки оџону төрөтөр. Оџотун ыяаһына бастаан киилэ анара. Ийэтэ аһаабакка да сытан, эмнэрэр. Наһаа ингэмтиэлээх үүттээх. Ол иһин оџото түргэнник улаатар. Саас арџабыттан тахсарыгар оџолоро хайыы үйэ сүүрэр, оонһуур буола улааталлар. Саас арџабыттан тахсыбыт эһэ, ордук оџолоох эһэ, олус кутталлаах буолар. Ол кэмнэ ыраах биир-икки буолан сылдыбыт ордук.

ТЫЛ СЭТЭ ЭБЭТЭР ЭҺЭЛИИН ХАПСЫҢҢЫ

Оџолоор, тыл сэтэ диэн баар. Сангарбытын ийэ айылџаџа иһиллэ турар дииллэр. Холобур, хоту ханнык эрэ улууска эһэ мэнээктээн дьону сиэбит. Ону өлөрөргө быһааран, дьону мунһан ойууру тараабыттар, ол аата, дьон чугас-чугас кэккэли хааман кыылы көрдөөбүттэр. Биир 10-с кылааска үөрэнэр уол: «Мин эһэни көрүстэхпинэ, харбаан ылан үрдүбүнэн элээрдиэм», – диэн киһиргээбитин, саба сангарбыттар. Ол баран истэхтэринэ, эмискэ эһэ ойон туран, ол уолу баппаџайынан аллараттан баһан ылан туора бырахпыт. Дьиктитэ диэн, ол уолу эрэ тыыппыт. Ол эһэни ытан өлөрбүттэр.

Аны биир кэпсээннэ истин. Салбанна Мыйаа Мөлөкүүрүп – Элэгэнтэй уонна Хабыр Дьаакып диэн булчуттар бааллара. Салбантан ыраах бултаан бүтэн, сэптэрин-сэбиргэллэрин эһэн, хомуйан дойдуларыгар төннөн испиттэр. Икки атынан. Аара «Аџыс» диэн сиргэ ыалга хоммуттар. Сарсыарда эрдэ туран, аһаан-сиэн, айан дьоно барардыы тэриммиттэр. Арай Дьаакыба көмүлүөк оһоһо арыылаах лэппиэскэ биэрэ-биэрэ: «Дьэ, баай хара тыа иччитэ Байанай кырдыаџас! Уол оџоџо кыылгын-сүөлгүн көрдөр, ардай аһыылааххын тоһуйтар», – диэн тыллаах-өстөөх буолбут. Ыаллар саллыбыттар. Мыйаа: «Бу да киһи, санам диэн сангардаџын. Бултаан бүтэн иһэн, туох да бэлэмэ суох кыылга туттараары», – диэн сэмэлээбит.

Дьэ, ол курдук айаннаан дылгытан иһэн көрбүттэрэ, биир тииккэ эһэ оџото үөһэ-аллара түһэ-тахса оонһуу сылдыар үһү. Оччолооџу көрөөт, Дьаакып саатын ньылбы тардан ылан, эһэ оџотун диэки туһаайбытынан барбыт. Мыйаа сэрэхэччийэн: «Бэйи эрэ, доџоор, туох да бэлэмэ суох ытыма, чугас ийэтэ баара буолуо. Аны кыылга былдыатан иэдээн буолуо», – диэбит. «Бачча түбэһэн баран, бултаспакка барбат киһибин», – диэн Дьаакыба сөбүлэспэтэх. Кыһаат, ытан хабылыннарбыт.

Эһэ оџото табыллан таннары хойуостанан иһэн, биир мутуктан баппаџайын тыһыраџынан хатанан тэйгэллэн туран, часкыыр киэнэ кытаанаџа буолбут. Мыйаа атыттан түһэн, саатын ылан эрдэџинэ, хантан да кэлбитэ биллибэккэ, эһэ субу барыйан кэлбит. Мыйааџа саанан да оџустарар бокуой биэрбэккэ, түөрэ көппүт, ардай аһыытынан төбөтүн хадьырыһаары айаџын былас аппытынан субу нөрүйбүт. Мыйаа ыксаан эһэни тылын төрдүттэн бобо тутан өрө анһыһа сыппыт. Эһэ айаџа субу сирэйигэр тийээри гыһнаџына, Мыйаа ытыһын тилэџинэн мунһуга саайа сыппыт. Ыксаан Дьаакыбыгар: «Сааџын

ииттэ охсон ыта оѳус», – диэн хаһыытаабыт. Дьаакыба буоллаҕына: «Саам чокуура түһэн хаалбыт», – диэн эппиэттээбит. «Дьаакып, ити мин бэрэмэдэйим уна өттүгэр үгүү баара буолуо, ону ылан бу кыылы дьууктуу оѳус», – диэн Мыйаа эһэни кытта мөхсөрүн быыһыгар дьаһал биэрэ сыппыт.

Дьаакып бэрэмэдэйи ат үрдүттэн ньылбы тардан ылаат, быатын сүөрэ барбакка быһыта тардан, үгүүнү ойутан ылбыта, аны уга суох эбит. Дьэ ыксал буолбут. Дьаакып биир сөптөөх титириги булгу сөрөөн, мутуктарын уллунаҕынан тосторута үктээн уктамыта буолаат, эһэни тула хаама, тэпсэнни сылдыбыт. Мыйаа сэниэтэ эстэн барбыт. Эһэ биир дьүккүйүүтүгэр Мыйаа кэтэҕэ аһый гыммыт. Аан дойдута харангаран хаалбыт. Ыксаан Дьаакыбыгар: «Аан дойдум харангарда, сэниэ эһиннэ, күһэнэ быстара кэллэ. Доѳорум эрэ буолларгын, бу кыылы өлөрөн өрүһүйэ оѳус», – диэн бэстилиэнэй тыынынан көмүскэнэ сытан хаһыытаабыт. Эмискэ үрдүгэр хам баттыы турбут таһаҕаһа суох буолбутун кэннэ, сэниэтэ эстибитин билэн сыта түһэн баран, нэһиилэ олорбут уонна тула өттүн көрө сатаабыт да, туох да көстүбэт, оттон оройо уот аһыйар үһү. Тутан көрбүтэ төбөтүн куйахатын эһэ кэтэҕиттэн саралаан, сирэйигэр саба тарпыт эбит.

Дьаакып уот оттон чэй оргуппут, онтукатын сойутан, сөнгүрдэн ылан, Мыйаа куйахатын сууйбут. Оттон куйаханы миэстэтин буллараан баран, арыы ууллараан, илиитин оѳунуохтаан, куйаха төбө унуоѳар адьас ыга сыстыар диэри арыынан илиитин ытыһын оѳунуохтуу-оѳунуохтуу молчооруччу имэрийбит.

Чэй иһэн, сэниэлэнэн баран Мыйаа Дьаакыбын: «Чэ, доѳоор, бытаарангын киһини кыылга сиэтэ сыстыг дии», – диэн сэмэлээбит. Онуоха Дьаакыба: «Эс, доѳор, оттон кэбирэх сириг хаһан аһарын кэтэһэ сырыттаҕым дии. Мээнэ тайыылаатахпына, бааһыран, кыйаханан биирдэ түһэн хадьырыан кэбиһиэх этэ. Онон хоннобун аннын аһаатын кытта, сүрэҕин биирдэ таба астаҕым дии», – диэбит. Дьэ, киэн көѳүстээх, эр санаалаах эр бэртэрэ эбиттэр диэбэккиэн!

Дьэ хайыахтарай, ыалларыгар төннөн кэлэллэр. Онно Мыйааны ыалга хааллараан баран, Дьаакып дойдутугар киирэн, биэлсэри таһааран, киһитин эмтэтэн киллэрбит.

Мин Тыатаан Уйбаан – Эверстов Иван Васильевич диэн кырдыаҕас табаарыспар күн аайы кэриэтэ күүлэйдирим. Уйбаан кэргэнэ Балбаара ити Мыйаа улахан кыыһа. Мыйаа олорго олооро. Ол саҕана хараҕынан син сирдэтэрэ. Биирдэ чэйдии олорон Мыйааттан: «Элэгэнтэй, ити эһэни тылын төрдүттэн тутан өрө анһа сыппыт диэн кэпсииллэрэ кырдык дуо?» – диэн ыйыппытым. Онуоха оѳонньор күлэ түһэн баран: «Ээ, кэпсээн күүркэтиитэ, билбэт дьон омуннааһына буоллаҕа дии. Бээ, доѳор, ол кырдыаҕаһын айаҕын атан эйиэхэ тылын туттара оонньоу дуо. Хайа уонна сыраана ньылбырхайа киһи хайаан таба тутуой. Оттон уонна төбөтүнэн илгиэлэнэн, аһыытынан харыгын тоһутуо турдаҕа. Мин сыһааҕын анһынааҕы тириитин бобо харбаан, онтон өрө анһа сыттаҕым дии. Сирэйбэр айаҕа чугаһаатаҕына, илиим

тилэжинэн анньарым», – диэбитэ. «Бээ, оттон сутуруктаһан көрүүххүн», – диэн офонньор модьу-таба илиитин, кэтит ытыһын көрөн этэбин. «Ээ, ол сытар киһи охсуута тугу хотутуо буоллабай. Хайа уонна тиинигэр, аһыытыгар илиигин өлөрөн бүттэжин дии», – диэн түмүктээбитэ. Мыйаа куйахатын саралыы тартарбыта улаханлык биллибэт этэ. Арай адьас хойут харабынан көрбөт буолан эрэйдэммитэ.

Офонньор эһэ саба баттыы сылдьан баппабайынан охсуолаабыт илиитин көрдөрбүтэ. Оспут бааһын чэрэ онон-манан логлоруһан көстөрө. Илиитин көрөн саллыбытым. Хары да хары, эриллэбэс иниирдэрдээх, логлоруттан көстөр быччыннардаах, түөрт кырыылаах хары этэ. Дьэ, илии да илии, баппабай да баппабай! Эдэригэр олус күүстээх киһи кистэнэ сылдыбыт эбит.

Атаһым Тыатаан Балбаарата биир кыыстааба. Уйбааныттан биир уолламмыта. Эһэтин Элэгэнтэй курдук сэниэлээх киһи тахсыабын, ыарахан ыарыы атахтаабыта. Эһэтинии түөрт кырыылаах харылааба, иниирдэрэ эриллэбэс этилэр. Адьас оҕо сылдьан, кууллаах бурдугу, саахары киһилээбэт этэ. Арай... Арай ыалдыбатах буоллун, спорт ханнык эмэ көрүнэр тугу эрэ көрдөрүө хааллаба.

Кэлин Элэгэнтэйтэн: «Били Хабыр Дьаакып «Абыска» тылласпытын кэлин сэмэлээбитин дуо?» – диэн ыйыппытым. Онуоха Мыйаа: «Ол улахан киһини туох диэн сэмэлиэхпиний. Бэйэтэ сыһа санарбытын өйдөөтөбө дии. Кэлин «тыл сэттээх» диэн эдэр булчуттарга сэрэтэр этэ», – диэбитэ. Онон, оҕолоор, тыл сэтэ диэн баар. Ол иһин онно-манна сырыттаһытына, толкуйдаабакка эрэ ону-маны санаран, чап гыннарбат буолун.

ОБУСТАР

Оҕо сылдьан отчуттарга тэлиэгэлээх ат оҕуһунан өйүө таһарым. Сайын күлүмэн, тигээр суоҕуна, оҕус найгы көлө буоллаба. Бурбалдытын кэтэрдээт, миинниэххин да сөп, тэлиэгэбэ олорон муһалыаххын да сөп. Этэллэрин курдук, оҕускун мииннин да, хоһооно, тыла суох ырыаны ыллаан хойоордо турабын.

Өйүөнү кытыл ыалларыттан кэрийэ сылдьан ылабын. Ону таһынан араас хаппыт-куурбут маһы тиэйэбин, уһаатынан уу баһабын. Олус үчүгэй үлэ. Оттон тигээр, күлүмэн саҕана, оҕус саба накаас суох. Оҕуһун икки харабын күлтэччи көрөн, кутуругун хоротон, төбөтүн ньолоччу тутунна да, тэбиэлэнэ-тэбиэлэнэ иннин диэки дьүккүйэр. Эн ойоҕоһугар быатыттан тутан баран өсөһөн тардыһаргын баардаан да көрбөт. Сиэлэн, сороҕор быабын төлө туттаран, сүүрэн аданхастыыр, тэлиэгэн онно-манна охсуллан, куорабыгар баар өйүөн күөдэл-таһаал ыһыллан, мөлтөх хаппахтаах суорат, сүөгэй тохтуу-хоруу бөбөтө буолар.

Куоппут оҕуһун бурбалдытын булгутан, иччитэх хотонно, бабаарынаба киирэн турарын булан, тутан аҕалан хат көлүйэбин. Ити

кэнниттэн тохтубут астаахтартан сэмэни-сунханы истэжин. Сорохтор көмүскэхэннэр, кэбирээн, харабын сиигирэр. Кэнники тигээри утары эми булан абыраатылар.

Ити сүөһү тигээрдээһинэ диэн, тигээр диэн үөн сүөһү тириитин иннэтинэн дьөлө анһан, онно сымьыттыыр. Ол сымьыта тири иһигэр бөрү-бөскөбөр үөн буолар. Ол үөн мөхсөн, сүөһүнү иригирдэр диэххэ сөп. Бэтэринээрдэр эмтэрэ ол үөнү өлөрөр. Чааһынай ыаллар сүөһү ииктээтэһинэ, иһиккэ мунһан 2-3 хоннорон көөнньөрөн баран, сүөһү сийин тэрээпкэни ол ииккэ илитэн сотоллор. Көөнньүбүт иик аһыйбыта тигээр куукалкатын өлөрөр. Онон билигин сүөһү тигээрдиирин көрбөккүн. Саха барахсан булугас өйүн хайгыахха эрэ наада.

Мин эдэр доһорум, салгыбатах буоллаххына, араас дойдуларга баар оҕустары кылгастык билиһиннэриим.

1. Бууйбал диэн Африкаҕа баар. 1,6 м үрдүктээх, 3,4 м уһуннаах. Ыйааһына 900 кг. Бөдөнө 1200 кг тийиэн сөп.

2. Бизон. Хотугу Америка истиэптэригэр үөскүүр. Үрдүгэ 2 м, уһуна 3 м. Ыйааһына 700-800 кг. Билигин ахсаана 10 тыһыынча эрэ хаалбыт.

3. Зубр. Кавказ уонна Европа зубрдара диэн икки көрүнгэ араасаллар. Үрдүгэ 2-2,5 м, уһуна 2,5-3,5 м. Ыйааһына тонна кэринэ. Ахсаана икки эрэ тыһыынча.

4. Як (Сарлык). Төрөөбүт дойдута Тибет. Үрдүгэ 2 м, уһуна кутуругун кытта 4,25 м. Кырдыаҕас аарыма оҕус ыйааһына тоннаҕа тийиэн сөп.

Дьэ, оҕолоор, астык сүөһүлэр буолбаат! Ол гынан баран, биһиги Сахабыт сиригэр итиннээбэр аарыма кыыллар үөскүү сылдыбыттар. Ону билигин билсиэхпит.

МУУС ҮЙЭ ААРЫМАЛАРА

1954 сыл сааһыгар биһиги онус кылааһы бүтэрээри сылдьан, аан дойду картатын аттыгар туран кэпсэппиппитин бу баардыы өйдүүбүн. Онон биһиги салгыы үөрэнэн тугу айабыт, тугу оноробут? Сир картатыгар үрүн бээтинэ диэн суох, арыы бөбө, араас дойду бөбө арылынна. Арааһы барытын, тугу да ордорбокко, онордулар, айдылар диэн сүөм түспүптү.

Суох, оннук буолбатах эбит. Биһигиттэн үс уол аан дойдуга аан бастаан көппүт сир аргыһын көтөр траекторияларын кэтээбиттэрэ. Ити уолаттар ааттарын киэн тутта ааттыбын: Кривошапкин Кеша, Ушницкай Рум, Шестаков Вася. Өссө биир уолбут, Лазарев Петя, мааман (сэлии) аан дойдуга баар-суох соботох музейын тэрийбитэ. Ол сағана оннук кыыл баар буола сылдыбытын да истибэт этибит.

Билим (наука) сайдыыта балысхан, киэн куйаартан санаттан-сага сулустары, чолбоннору булаллар, собуруу дойду (Африка) ойуурдарыттан урут биллибэтэх дьиикэй дьону булаллар, араас кыыллары клоннуулар. Ол курдук, өрдөөбүтэ Долли диэн ааттаах тыһы барааны айбытара.

Оттон бу кэмнэ Соғуруу Корея Хван У Сок диэн биолог ученайа клоннааһын көмөтүнэн төрөөбүт койот кыыл (ыт бииһин ууһа харамай) аҕыс оҕотун билим көрүүтүгэр-истиитигэр таһаарда. Аны билигин кыһыл бөрөнү клоннуу сылдыбаллар дииллэр. Өссө сэлиини (мааманы) клоннуохпут, «ол туох да уустуга суох» дииллэр үһү. Итинник клоннааһынынан дьоппуон учуонайдара эмиз дьарыгыра сылдыбаллар дэһэллэр. Бу иһитиннэриилэри «Кыым» хаһыаттан ыллым (2011 с., 41 №-рэ).

Биһиги билигин сэлии туһунан кэпсэтиэбин. К.Н. Гурьев, П.А. Лазарев, П.Н. Колосов суруйбут «Муус үйэ аарымалара» диэн кинигэлэриттэн кылгастык тириэрдим. «Санаан көрүн: 3,5 м тийэ үрдүктээх, 5-8 т ыйааһыннаах, миэтэрэттэн ордук аастыйбыт баттах курдук күкээркэй эбэтэр саһарымтыйан көстөр намылыйбыт уһун түүлээх, 3 м ордор уһаабыт аһылардаах аарыма бөдөн кыыллар үөрдэрин», – диэн суруйаллар. Сэлиилэр үөрдэрэ сылгы үөрүнээбэр хойуу буолар эбит. Тымныыттан буоллаҕа буолуо, кулгаахтара кыралар, кутуруктара кылгастар, тириилэрэ 2 см тийэ халын, уһун түүлэрин төрдүлэригэр сырдык өгнөөх хойуу хос ньуолах түүлээхтэр. Сайын устата тутумунан халын тас сыаланаллар. Арҕастарыгар тэбиэн кыыл киэнин курдук сыа саппааһылар бөгдөөгөрдөөхтөр, үөһэ, аллараа сыһаахтарыгар чараас муос пластинкалары кэккэлэппит курдук тутуллаах түөрт балта тиистээхтэр. Сиппит кыыллар түөрт тиистэрин биирдиитин ыйааһына 5-6 киилэбэ тийэр, ыстыыр хаптаҕайа саппыкы уллунун саҕа уонна тагалай курдук ойуулаах. Ол иһин мас сэбирдэбин эрэ буолбакка, ханнык баҕарар талаҕы, оннооҕор хатырыгы ыстаан, мэлийэн сиир эбиттэр. Сэлиилэр биир сууккаҕа 300-400 киилэ оту-маһы сииллэр. Саастарын уһуна 60-70 сыл буолуон сөп диэн суруйаллар.

Сэлиилэр чугас аймахтарынан Африка уонна Индия слоннара буолаллар. Кинилэртэн саамай бөдөһнөрө Африкаҕа бааллар. Үрдүктэрэ 3,7 м тийэр. Манньык слон аһардас сүрүбүн ыйааһына 20 кг, тириитин иэнэ 32 кв.м, ити иэн алта гыммыт биирэ намылыспыт кулгаахтарын тириитигэр тиксэр. Бу кулгаахтар истэр эрэ буолбакка, итиигэ сөрүүкэтэр оруолу толороллор. Төһө да бөдөһнөрүн, көлөттүгэс көрүннээхтэрин иһин, сүүрдэхтэринэ бастакы омуннарыгар 100 м сири 13 сөкүүндэнэн сүүрэн бөскөрүһэллэр. Африка слоннара тыһылыын аһылаахтар, оттон Азия слоннарын тыһыллара аһыта суохтар. Таарыччы эттэххэ, ити сэлиилэри кытта быластан ордук сарайа үүммүт муостаах табалар, муннуларыгар уп-уһун муостаах носорогтар, сири-буору синнэри үктүөх айылаах силтэлдьиспит оҕустар, саһаантан ордук үрдүктээх кыыл сылгылар, онно дьүөрэлээх хоту дойду хаһайдара бааллар эбит биһиги Сахабыт сиригэр. Дьэ, сөбүмэр дьикти буолбаат!

Оттон мин эһиэхэ этэrim диэн олох да, билим да биир сиргэ турбат. Эһиэхэ да арыллыбатах саҕахтар баһаамнар. Холобур, Саха сиригэр ити муус үйэ саҕана бырдах, күлүмэн, тоноҕоччу, лыах, чыычаах бааллара буолуо дуо? Өрүскэ, күөлгэ балык ханнык көрүнэ баарай? Оҕолоор, кытаатын, үөрэнин, билиигитин ханатын, тула баары барытын чинчийэ көрүн. Туох баар барыта сонун эбээт!

ААР АЙЫЛҢА БАРЫТЫН БИЛЭР, КӨРӨР

Итинник ааттаах ыстатыйаны «Кыым» хаһыат 2009 с. олунньу 26 күнүнээҕи 7 №-гэр аахпытым. Ити ыстатыйаны суруйбут кырдыаҕас бэйэтин кэминээҕи кыһалҕалаах олоҕун кэпсээбит. Ону уларыппакка, быһа тардан, эһиэхэ тиэрдэри наадалааҕынан ааҕабын. Итинник кыһалҕаҕа мин эмиэ түбэхэн турабын. Ааспытын да иһин, ыар кэмнэр этилэр. Ааҕа, билэ түһүн дуу.

Аан дойдуну аймаабыт Улуу сэрии сут-кураан аргыстаах өлүү тыынын мүлчү түһэн, ордон хаалбыт дьон бэрт аҕыйахпыт хаалла. Бэйэм көлүөнэм эдэр эрдэҕиттэн түптээх олоҕу олоҕорбокко күн сириттэн күргүөмнээн күрэммиттэрин санаатахпына, төһө да кырыйдарбын, сүрэҕим нүөлүйэр. Оччотооҕу олохпут ыар күннэрин саныырбын уйан дууһам кыайан тулуйбат. Ону тумна, умна эрэ сатыыбын.

Билигин кэлэн санаан көрө-көрө, арааһа, киһи аймаҕы араначчылыыр аналлаах Үрдүкү Айыылар бааллар эбит дии саныыбын. Ол курдук, үстэ өлөр өлүүттэн өрүһүллүбүт түбэлтэлэрбин кэпсииргэ сананым.

Бу 1936-37 сс. буолбута. Ити иннинээҕи сылларга кураан саба сатыылаан, күөллэр оҕойо уоланнар, балыктара өлөн хаалбыттар. Арай Эбэбит диэн ааттыыр улахан күөллэригэр эрэнэн саас куйуурдаабыттар. Хоргуйан нэһиилэ үнүөхтэхэр дьон икки күнү быһа ойбон алларан куйуурдаары гыммыттара, ойбонноругар инчэҕэй бырыы да көстүбэтэх. Хайаахтарай, дьиилэригэр төннөөрү сынньана олоҕордохторуна, ити кэпсиир киһи, оччотооҕу уончалаах уол, арыый кэнэс ыраас сири көрөн анньыы, күрдьэх ылан нэлбиннээн тийэн ойбон алларан муннаммыт. Ону көрөн биир кырдыаҕас: «Арааһа, ити уолунан эбэбит балыга баар сири биллэрдэ быһыылаах. Үлэлээн көрүөҕүн», – диэбит. Ойбону алларбыттара, ыраас уу собо бөҕөнү өрө үтэн таһаарбыт. Онно ол кырдыаҕас оҕонньор: «Бу Дьөгүөрүскэ хоргуйан өлөр дьылҕата суох. Аар айылҕата, Үрдүк Айыылара өрүһүйэр ыйаахтаахтар эбит», – диэбит. Онтуката алгыс тэнэ буолбут.

Кэлин 1941 сыл сааһыгар эмиэ сут буолан, үс оҕолоох ыал оҕолорун өлүүттэн өрүһүйээри, соҕотох төрүүр ынахтарын өлөрөөрү гыналлар. Сут-кураан соҕотоҕун кэлбэт, тыа булда эмиэ мэлийэр идэлээх. Дьолго хоту дойдуттан хабыахаан (курупааскы) кэлэн, уол туһахтаан үрүн тыыннарын өрүһүйэр.

Ити сайын Дьөгүөрүскэ олус ыараханлык ыалдьан, күһүнгээннэ диэри сордонор. Тугу да аһаабат буолар. Дьоно үлэлии барбыттарын кэннэ, аан аттыгар олоҕордобуна, таһырдыа кыырт саҕата тыытыргыыр. Нэһиилэ сүөдэннээн, ойуур саҕатыгар тийэн окко олоҕор. Кыырт кус икки үөрэ ааспытыттан биир көҕөнү, биир чыккымайы тэбэн Дьөгүөрүскэ иннигэр түһэрибит. Иккиэннэрин дьиилэтигэр илдьэн, аһаабат бэйэтэ чыккымайы буһаран олоччу сиэн кэбиһэр. Үтүөрэр аатыгар барар. Дьикти буолбат дуо?!

Ньурба Маалыкайын олохтооҕо, тыыл бэтэрээнэ Егор Егоров:

– Эһэм 110 сааһын туолан баран 1944 с. өлбүтэ. Мин кыра эрдэхпиттэн кинини кытта сылдьан, кини үөрэҕин ылынан улаппытым. Улаатан, үлэһит да буолан баран, төһө да үнэн тонхоннуу сылдыбатырбын, кини үөрэҕин кэспэтэҕим: айахпар тийэртэн ордук булду өлөрбөтөҕүм, туһанарбыттан ордук оту-маһы алдыаппатаҕым. Айылҕа ону өйдүүр, сыаналыыр эбит. Онон, эдэр ыччат, дьон, Аар Айылҕаҕытын күндүтүк көрүң, туохха барытыгар ытыктабыллаахтык сыһыаннаһың. Оччобуна Айыыгыт, Айылҕагыт сыһыана эмиэ оннук буолуоҕа. Ити курдук мин, 81 саастаах кырдыаҕас, бар дьоммор, ыччаттарбар сүбэ-ама, кэриэс-хомуруос тылбын этэбин.

Егор Егорович: «Кэпсээммин бу кинигэтигэр киллэрдэ, кылгатын туһунан-туматын мэлиттэ», – диэн мөхпөт ини дии саныыбын. Оҕолор хаһыаттан ааһыахтара буоллаҕа. Егор Егорович эдэрдэргэ ити этиитигэр эбэрим суох.

ТҮМҮК

Дьэ эрэ, оҕолоор, ааҕан тугу биллигит? Биһиги Сахабыт сиригэр араас үөн-көйүүр, көтөр-сүүрэр, улахан кыыллар бааллар эбит. Үөрэхтээхтэр арыыйыларынан былыыр-былыр биһиги Сахабыт сиригэр оннооҕор мааманнар (сэлиилэр) баар буола сылдыбыттар. Баар эбит хаспах хахайа. Кыра кыыллартан – кырса. Ити кэмнэ кырса баара дакаастаммыт буоллаҕына, атын кыра кыыллар бааллара эрэбил. Оттон унуохтара тоҕо көстүбэтиг?

Бырдах, үрүмэччи, тоноҕоччу баара буолуо дуо? Аны туран, доҕоттоор, Саха сиригэр таас чох дэлэй бөҕө. Оттон таас чох папоротниктан үөскүүр дииллэр дии. Папоротник олус итии дойдугарга үөскүүр. Оччоҕо?! Оччоҕо Саха сиригэр олус итии кэм буола сылдыбыта буолуо дуо? Дьикти остуоруйалаах дойдуга олоробут буолбат дуо?

Улаатын. Чинчийин. Биллэн турар, бары учуонай буолбаккыт. Н. Некрасов этэринэн: «Поэтом можешь ты не быть, но гражданином быть обязан». Аны Вл. Маяковскай этэн турар: «Все работы хороши, выбирай на вкус», – диэн. Үлэ элбэх. Эн үчүгэй баҕайы үлэһит буолуон дии. Кытаат, сүүр-көт, үөрэн, улаат! Иннин сырдык, ыраас буоллун!

2011с., сэтинньи.

ИНИНЭЭБИТЭ

БЫРДАХ.....	4
КҮЛҮМЭН.....	4
САХСЫРБА.....	6
ТАРАКААН.....	6
ТОНОБОЧЧУ.....	7
АҢЫНКА.....	8
ҮРҮМЭЧЧИЛЭР.....	9
ХАТЫЫС ЫАМАТА.....	10
СЫЛГЫ ЧЫЫЧААБА.....	12
САРЫМТАХ.....	12
ТЫЫРААХЫЛАР.....	13
ЧАЧЧЫГЫНЫАРДАР.....	14
КЭБЭ.....	14
ЧЫЫБЫС.....	15
КУС ОБОЛОРУН КЫТТА.....	16
МОРОДУ.....	16
ИЙЭ КУС АЛБАҢА.....	17
ТИРГЭНИТТЭР.....	17
КӨБӨН МУННААХ.....	20
ТУРААХ ОБОТО.....	20
КУТУЙАХ.....	22
БӨТҮҮКТЭР ОХСУҢУУЛАРА.....	25
ДЬАБАРАЧААН.....	25
ДЬАБАРА ЭРЭЙДЭЭХ.....	26
КУОСКА.....	26
ХАМЫАС ХАРАХ.....	28
СИБИИННЬЭ УОННА ЫТ.....	30
ЧООСКУЛАР.....	31
ТУРТАСТАР.....	32
КЭЙИИК БОРООСКУ.....	32
ОБУС ЭРЭЙДЭЭНИНЭ.....	33
КУЛУНЧУК.....	34
ЧЫРЫЛЫМПЫАЙ.....	36
АТ.....	37
БӨРӨ БЫТАТА.....	37
КЫРДЬАБАС БӨРӨ.....	38
ЭНЭ ОБОТО.....	39
ТЫЛ СЭТЭ ЭБЭТЭР ЭНЭЛИИН ХАПСЫНЫЫ.....	40
ОБУСТАР.....	42
МУУС ҮЙЭ ААРЫМАЛАРА.....	43
ААР АЙЫЛБА БАРЫТЫН БИЛЭР, КӨРӨР.....	46
ТҮМҮК.....	47

Жирков Мака́р Николаевич, Нам улууһун Хамаҕатта нэһилиэгин Кириэс Кытыл бөһүөлэгэр 1928 с. балаҕан ыйын 8 күнүгэр төрөөбүтэ.

1939 с. Хамаҕатта бастакы сүһүөх оскуолатыгар үөрэнэ киирбитэ.

1954 с. Нам орто оскуолатын үөрэнэн бүтэрбитэ. Киномеханик идэлээх.

6 оболоох, элбэх сиэннээх, хос сиэннэрдээх.

Журналист, суруйааччы. 7 кинигэни бэчээттэттэ.

«Үрүмэччи», «Күнү кытта аргыстас» уонна «Кэл, тукаам, кэпсэтиэх» диэн оболорго аналлаах кинигэлэр автордара.

Литературно-художественное издание

Жирков Мака́р Николаевич

ПОГОВОРИМ, ДРУЖОК

Рассказы для младшего и среднего школьного возраста

Редактор Г.К. Эверстов

Корректор А.Я. Эверстова

Художник К.Ю. Лыткин

Компьют. верстка В.В. Шарапов

Подписано в печать 16.10.12. Формат 60x84 1/8
Офсетная печать. П.л.6,0. Заказ №6. Тираж 500 экз

Республика Саха (Якутия), ООО «Намская типография»
678380 с. Намцы, ул. Ленская, 85.